

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN BƏRPA
EDİLMƏSİ ÜÇÜN MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİ
MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET BİR YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİNİN
TİMSALINDA)”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bağırılı Nərgiz Süleyman

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022_-ci il**

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN BƏRPA
EDİLMƏSİ ÜÇÜN MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİ
MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET BİR YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİNİN
TİMSALINDA)
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant:

Bağırılı Nərgiz Süleyman qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. İsmayilov Niyazi Musa
oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Bağırılı Nərgiz Süleyman qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin bərpa edilməsi üçün material ehtiyatlarının uçotu və təhlili məsələləri (Konkret bir yaşayış məntəqəsinin təmsalında)” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

**“İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ YAŞAYIŞ MƏNTƏQQƏLƏRİNİN BƏRPA EDİLMƏSİ
ÜÇÜN MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ
(KONKRET BİR YAŞAYIŞ MƏNTƏQQƏSİNİN TİMSALINDA)”**

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri sayılan sənaye müəssisələrində material resurslarının uçotu və təhlili metodikası tam olaraq kompleks şəkildə işlənərək hazırlanmamış, istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi yeni aspektdə təsnifləşdirilməmiş, materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsinin maliyyə nəticələrinə təsiri demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın məqsədi: Həyata keçirilən tədqiqat işində başlıca məqsəd bazar şəraitində sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkarlanması və onun sistemli uçotu və kompleks təhlil edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətli, elmi cəhətdən sübuta yetirilmiş təkliflər paketini hazırlamaqdan ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində izlənən obyektiv gerçəkliyin dərkedilmə metodundan, müşahidə, müqayisə, balans əlaqələndirmə və başqa üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmalarından, jurnal məqalələrindən, Respublika Dövlət Statistika Komitəsi ilə yanaşı başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Tədqiqat işinin əsas məhdudiyəti məlumat bazasıyla əlaqədar olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Əldə olunmuş elmi yeliklər aşağıdakılardır.

-sənaye müəssisələrində material resurslarının qiymətləndirilməsinin metodoloji, konseptual və nəzəri problemləri sistemli olaraq nəzərdən keçirilir.

-material resurslarından istifadəni xarakterizə edən parametrlərin iqtisadi göstəricilər sistemində rolu müəyyən olunur;

-məhsulun materialtutumunun yeni aspektdə hesablanması və qiymətləndirilməsi variantı təklif edilir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti əldə olunmuş nəticələrin və irəli sürülmüş təkliflərin tətbiqi sahələri ilə müəyyən olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində önə çıxarılan təkliflərin tətbiqi nəticəsində idarəetmə uçotu və təhlilinin səmərəli mexanizminin yaradılması və resurslara qənaətin stimullaşdırılmasının vacib aspektlərinin seçilməsi təmin oluna bilər.

Açar sözlər: azad olunmuş ərazilər, Qarabağ, yaşayış məntəqəsi, yenidənqurma, material resursları

"ISSUES OF ACCOUNTING AND ANALYSIS OF MATERIAL RESOURCES FOR THE RESTORATION OF LIBERATED SETTLEMENTS (ON THE EXAMPLE OF A SPECIFIC SETTLEMENT)"

SUMMARY

The actuality of the subject: The methodology of accounting and analysis of material resources in industrial enterprises, which are one of the main sectors of the economy in modern times, has not been fully developed, the system of indicators characterizing the use of production resources has not been classified in a new aspect.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to develop a package of theoretically and practically important, scientifically proven proposals to identify resources to improve the efficiency of material resources in industrial enterprises in market conditions and to improve the methodology of its systematic accounting and complex analysis.

Used research methods: The method of understanding the objective reality, observation, comparison, balance and other methods were used in the dissertation.

The information base of the research: Researches of local and foreign researchers, journal articles, numerical data of other sources along with the State Statistics Committee of the Republic were widely used in the dissertation work.

Restrictions of research: The main limitation of the research was the database.

The novelty and practical results of investigation: The obtained scientific results are as follows.

- Methodological, conceptual and theoretical problems of material resource assessment in industrial enterprises are systematically considered.
- the role of the parameters characterizing the use of material resources in the system of economic indicators is determined;
- The option of calculating and evaluating the material capacity of the product in a new aspect is offered.

The practical significance of the research is determined by the areas of application of the results obtained and the proposals made.

Scientific-practical significance of results: The application of the proposals put forward in the dissertation can ensure the creation of an effective mechanism of management accounting and analysis, optimal management of material resources, identification of important areas for measures to reduce product capacity and selection of important aspects of resource incentives.

Keywords: liberated territories, Karabakh, settlement, reconstruction, material resources

İXTİSARLAR

ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyət
AVCO	Average Cost Method (orta maya dəyəri metodu)
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
FİFO	First In First Out (ilk mədaxil-ilk məxaric)
MUBS	Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları
SMMD	Satılmış Məhsulun Maya Dəyəri

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	MÜASİR DÖVRDƏ MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	14
1.1.	Material resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktiki problemləri.....	14
1.2.	Material ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası.....	23
II FƏSİL.	MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	32
2.1.	Material ehtiyatlarının uçotunun müasir vəziyyəti.....	32
2.2.	Material-istehsal ehtiyatlarının analitik və sintetik uçotu.....	38
2.3.	Material ehtiyatlarının uçotu metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	43
III FƏSİL.	MATERIAL RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.....	46
3.1.	Material resurslarından istifadənin kompleks təhlili metodikası.	46
3.2.	Material tutumu və material veriminin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	52
3.3.	Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi yolları.....	61
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
	ƏLAVƏLƏR.....	78
	Şəkillərin siyahısı.....	79
	Cədvəllərin siyahısı.....	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 30 ilə yaxın müddətə davam edən işğal zəngilanlılar üçün də ağır itkilərə səbəb olmuşdur. Bütün tarixi abidələr, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, rayonun təsərrüfatları da bütünlüklə maddi bazalarından məhrum olmuşdur.

Bu gün 44 günlük şanlı Vətən müharibəsində zəfər çalan Azərbaycanın qarşısında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Böyük Qayıdış” planını həyata keçirmək kimi mühüm bir vəzifə durur. Bu material ehtiyatlarının uçotu ilə yanaşı təhlili məsələlərini Zəngilan rayonunda reallaşdırılan yenidənqurma və abadlıq işləri ilə əlaqədar daha da dərindən araşdıracağıq.

Bugünkü bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin özünümaliyyətləşdirmə prinsipinə uyğun olaraq fəaliyyətinin təmin olunması bir çox tədbirlərin sistemləşdirilmiş şəkildə və kompleks halda həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Aydın ki, belə bir şəraitdə, ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən sayılan sənaye müəssisələrində istehsalın həcmnin artırılması, material məsrəflərinin minimuma endirilməsi, müasir dövrdə səmərəliliyin ən mühüm parametrlərindən hesab olunan məhsulun material tutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkarlanması, idarəetmənin başlıca elementlərindən hesab edilən mühasibat uçotu və iqtisadi araşdırma metodikasının tamamilə yeni prinsiplər əsasında işlənilməsi hazırlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki müasir dövrdə sənaye müəssisələrinin material resursları ilə mütəmadi və fasiləsiz olaraq təmin edilməsində bir sıra problemlər yaranır ki, bu da bazar münasibətləri şəraitində əsas iqtisadi göstəricilərdən biri hesab olunan məhsulun material tutumunun səviyyəsinin dəyişməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məsələsinə diqqəti cəlb edir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat subyektlərinin qarşısında mühüm tələblər qoyaraq hər növ resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə, məhsulun (iş və xidmətlərin) hər pul vahidi üçün müəyyən olunan material sərfi normalarını minimuma endirməklə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, sənaye müəssisələrində material resurslarından sərfəli istifadə əlavə məsrəf çəkmədən istehsalın tutumunun yüksəlməsinə və nəticə olaraq hesablama göstəricisi sayılan materialtutumunun səviyyəsinin aşağı düşməsinə bilavasitə səbəb olur. Buna görə də, sənaye müəssisələrində material resurslarına qənaət etmək probleminin aktuallığı daha çox artır, material tutumunun mövcud uçot və təsərrüfatdaxili hesabat məlumatlarının tələblərini ödəyən təhlili metodikasının fərqli aspektdə işlənilib hazırlanmasına ehtiyac xeyli güclənir. Aydınır ki, sənaye müəssisələrində material məsrəflərinin minimallaşdırılması istehsal resurslarının sistemli mühasibat uçotunun, materialtutumunun səviyyəsinin nisbətən aşağı salınması ehtiyatlarının aşkarlanmasına imkan yaradan iqtisadi təhlilin real metodikasının intensiv tətbiqini birbaşa nəzərdə tutur.

Lakin, aparılan elmi-tədqiqat proseslərinin intensivliyinə baxmayaraq, indinin özündə də xüsusi ədəbiyyatlarda və tədrisə dair metodik vəsaitlərdə material resurslarından səmərəli istifadə səviyyəsinə bilavasitə təsir edən amillərin iqtisadi təhlilin informasiya bazası hesab olunan mühasibat uçotunun tələblərinə cavab verəcək təsnifatı işlənilib hazırlanmamışdır.

Yuxarıda sadalanan göstəricilərlə “istehsalın həcmi-məsrəf-mənfəət” sxemi arasında olan funksional əlaqənin xarakteri tam olaraq açılmamış, material tutumunun geniş şəkildə tədqiqinin beynəlxalq təcrübə baxımından yeni aspektləri müəyyən qədər diqqətdən yayınmışdır. Bundan əlavə, bazar münasibətləri şəraitində mövcud material resurslarından istifadə olunmasının uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və materialtutumu göstəricisinin azaldılması istiqamətlərinin və nəticələrinin dəyərləndirilməsi kimi aktual problemlərin həll edilməsi sahəsində xeyli müəmmalı məsələlər qalmışdır. Eyni zamanda müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri sayılan sənaye müəssisələrində material resurslarının uçotu və təhlili metodikası tam olaraq kompleks şəkildə işlənərək hazırlanmamış, istehsal resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi yeni aspektdə təsnifləşdirilməmiş, materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsinin maliyyə nəticələrinə təsiri demək olar

ki, tədqiq olunmamışdır.

Material resurslarına qənaətdən danışarkən onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin 5-ci hissəsində iqlim dəyişikliyi və onunla mübarizə yönündə, habelə ölkəmizdə “yaşıl enerji məkanı” prinsiplərinə söykənən bərpa olunan enerjiden iqtisadiyyatın hər bir sahəsində tətbiqi məsələləri öz yerini tapmışdır.

Bu sadalananlar dissertasiya işi üzrə mövzunun müəyyən edilməsi və tədqiqat dairəsinin seçilməsində mühüm amil olmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadi şəraitində “material resurslarından istifadənin uçotu və təhlili metodikası”nın təkmilləşdirilməsi problemi iqtisad elmində daha çox araşdırılması aparılan məsələlərdən biri hesab edilir. Bir çox ölkələrin iqtisadçılarından M.A.Axundov, Q.Ə.Abbasov, H.İ.Namazəliyev, S.B.Barnqols, A.D.Şeremet, V.İ.Petrova, A.M.Səlimov, Z.Ə.Səmədzadə, N.M.İsmayılov, H.Ə.Hacıyev, S.M.Səbzəliyev, M.Ə.Əhmədov, H.A.Cəfərli, F.A.Fərəcov, İ.M.Mahmudov, R.N.Kazımov, R.B.Əliyev və digərlərinin elmi araşdırmalarında “material resurslarından istifadənin sistemli uçotu və kompleks təhlili” ilə bağlı məsələlərə olduqca geniş yer verilmişdir və həmçinin onun təkmilləşdirilməsinə dair konkret təkliflər paketi hazırlanmışdır.

Amma bazar münasibətləri sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin uçotu və təhlilinə yeni aspektdən yanaşmağı, onun sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, təsərrüfatdaxili hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsini, müəssisənin mövcud resurs təminatının yaxşılaşdırılmasını, istehsal potensialının səfərbər olunması vasitəsilə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun azaldılması ehtiyatlarının üzə çıxarılmasını, material resurslarına qiymət qoyulmasının metodoloji, nəzəri və konseptual problemlərinin təzədən araşdırılmasını zəruri edir. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi üzrə yeni tədqiqatların aparılması, istehsalın material və əməktutumunun dəyişməsi istiqamətlərinin elmi cəhətdən düzgün əsaslandırılması aktual bir problem kimi meydana çıxır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Həyata keçirilən tədqiqat işində başlıca məqsəd bazar şəraitində sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkarlanması və onun sistemli uçotu və kompleks təhlil edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətli, elmi cəhətdən sübuta yetirilmiş təkliflər paketini hazırlamaqdan ibarətdir.

Elə buna görə də, bu dissertasiya işində tədqiqatın başlıca məqsədinə uyğun olaraq göstərilən vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- material resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri və konseptual problemlərinin həll edilməsi;
- material resurslarının hərəkətini əks etdirən təsərrüfatdaxili bəzi hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə aid praktiki əhəmiyyətə malik təkliflərin irəli sürülməsi;
- material resurslarının uçotunun müasir vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- material resurslarına olan tələbatın və bu tələbatın ödənilməsi mənbələrində rast gəlinən keyfiyyət dəyişikliklərinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin dinamikasının nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- material resurslarından istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər paketinin hazırlanaraq sınaqdan keçirilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektini: Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindən biri olan Zəngilan rayonunda yerləşən yaşayış məntəqələri təşkil edir. Üzərində çalışılmış elmi-tədqiqat işinin predmeti material resurslarından istifadənin uçotu və təhlili metodikasının fərqli aspektdə təkmilləşdirilməsi hesab edilir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işinin metodoloji bazasını Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunlar, Nazirlər Kabinetinin normativ-hüquqi sənədləri, Azərbaycan

və digər xarici ölkələrin görkəmli iqtisadçı alimlərinin material resurslarından istifadənin uçuğu və təhlilinə dair elmi araşdırmaları təşkil edir.

Dissertasiya işində izlənən obyektiv gerçəkliyin dərkədmə metodundan, müşahidə, müqayisə, balans əlaqələndirmə və başqa üsullardan, habelə iqtisadi islahatların təhlilinə dair qüvvədə olan normativ aktlardan, sənaye müəssisələrinin hesabat, biznes-plan və uçot məlumatlarından əhatəli istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Bu tədqiqat prosesinə sənaye müəssisələrinin statistik məlumatları cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, dissertasiya işində yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmalarından, jurnal məqalələrindən, Respublika Dövlət Statistika Komitəsi ilə yanaşı başqa mənbələrin rəqəm məlumatlarından, İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinin uçot və hesabat sənədlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktual olsa da, bu sahədə araşdırmaların hələki yetərli olmaması və işğal nəticəsində dəymiş zərərin tam öyrənilə bilməməsi məlumat bazasıyla əlaqədar məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq elmi yeniliyə malik bir çox nəzəri və eyni zamanda praktiki nəticələr əldə olunmuşdur:

- sənaye müəssisələrində material resurslarının qiymətləndirilməsinin metodoloji, konseptual və nəzəri problemləri sistemli olaraq nəzərdən keçirilir.

- material resurslarından istifadəni xarakterizə edən parametrlərin iqtisadi göstəricilər sistemində rolu müəyyən olunur;

- material resurslarından istifadənin mərhələlər üzrə kompleks təhlilinin göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanaraq onların iqtisadi səmərəliliyi xarakterizə edən mühüm indikatorlarla kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələri aşkar olunur;

- məhsulun materialtutumunun yeni aspektdə hesablanması və qiymətləndirilməsi variantı təklif edilir.

- material resurslarından istifadənin təhlilinin mövcud informasiya bazası hesab edilən daxili hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə aid elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki əhəmiyyətə malik konkret təkliflər verilir;

- material resurslarından istifadənin uçotu metodikasına sistemli olaraq yanaşılır, beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi səmtləri üzrə təkliflər paketi hazırlanır;

- material resurslarından istifadənin təhlili metodikalarına tənqidi olaraq yanaşılır, material resurslarına olunan mütləq və nisbi qənaətin bütöv məbləğinin yeni aspektdə hesablanması variantı irəli sürülür;

- material resurslarından istifadənin müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticəsi sayılan mənfəətə təsiri hesablanılır və qiymətləndirilir;

- material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin kompleks iqtisadi təhlilinin modeli və tətbiqi alqoritmi işlənir.

Tədqiqatın işinin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Həyata keçirilmiş araşdırma və tədqiqatlar, əldə edilmiş nəzəri və praktiki nəticələr ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri sayılan sənaye müəssisələrində uçotun səmərəli təşkilinə, müəssisələrin material resurslarına olan tələbatının maksimum şəkildə ödənilməsinə və bu məqsədlə bütün daxili ehtiyat mənbələrinin səfərbər edilməsinə, istehsal potensialı elementlərindən daha qənaətlə istifadəni təmin etməyə münasib şərait yaradır. Bundan əlavə, dissertasiya işində önə çıxarılan təkliflərin tətbiqi nəticəsində idarəetmə uçotu və təhlilinin səmərəli mexanizminin yaradılması, material resurslarının optimal idarə olunması, məhsulun materialtutumunun aşağı salınması üzrə tədbirlərin mühüm istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və resurslara qənaətin stimullaşdırılmasının vacib aspektlərinin seçilməsi təmin oluna bilər.

I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Material resurslarının qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktiki problemləri

Zəngilan rayonu ərazisində aparılacaq olan yenidənqurma, tikinti işləri material resurları ilə bağlı məsələləri yenidən gündəmə gətirir. Material resurslarına tələbat, onlardan istifadənin səmərəliliyi, materialverimi və materialtutumu kimi səmərəlilik göstəricilərinin xarakterik xüsusiyyətləri və onlara təsir göstərən amillərin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aydındır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində menecmentin əsas elementlərindən biri hesab olunan mühasibat uçotunun idarəetmə və nəzarət funksiyasının rolu durmadan artır və bu problem sənaye müəssisələrində xüsusi aktualıq kəsb edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, uçotun aparılmasının metodoloji əsası olan “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda uçot prosesinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, mühasibat uçotunun təşkilinin əsas prinsipləri, maliyyə hesabatı göstəricilərinin formalaşma metodikası, idarəetmənin və onun informasiya təminatının səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələləri öz əksini tapır. Bundan başqa, Maliyyə Nazirliyinin Qaydalarında müxtəlif hesablar üzrə analitik və sintetik uçotun aparılma qaydası, istehsal resurslarının qiymətləndirilməsi üsulları və onların hər bir təsərrüfat subyektində sistematik olaraq həyata keçirilməsi təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Mənfəətin maksimallaşdırıldığı və istehsal məsrəflərinin minimallaşdırıldığı müasir bazar münasibətləri şəraitində bu problemin həllinin zəruriliyi daha da artır və material resurslarının qiymətinin dəyişməsinin maliyyə nəticələrinə təsirinin öyrənilməsi aktual bir problemə çevrilir. Bundan başqa, sənaye məhsulunun qiymətindəki dəyişikliklər mənfəətin formalaşmasının mühüm amili sayılan maya dəyərinin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməklə material resurslarından səmərəli istifadəni şərtləndirir. Məlumdur ki, nəzəriyyə və praktika materiallardan istifadə məhsul (iş və xidmət) vahidinə sərf olunmuş xərclərin tərkibində onların tutmuş

olduğu xüsusi çəki ilə xarakterizə edilir. Belə bir şəraitdə material resurslarının uçotunun dəqiq və vaxtında aparılması problemin həllində dönüş nöqtəsi ola bilər.

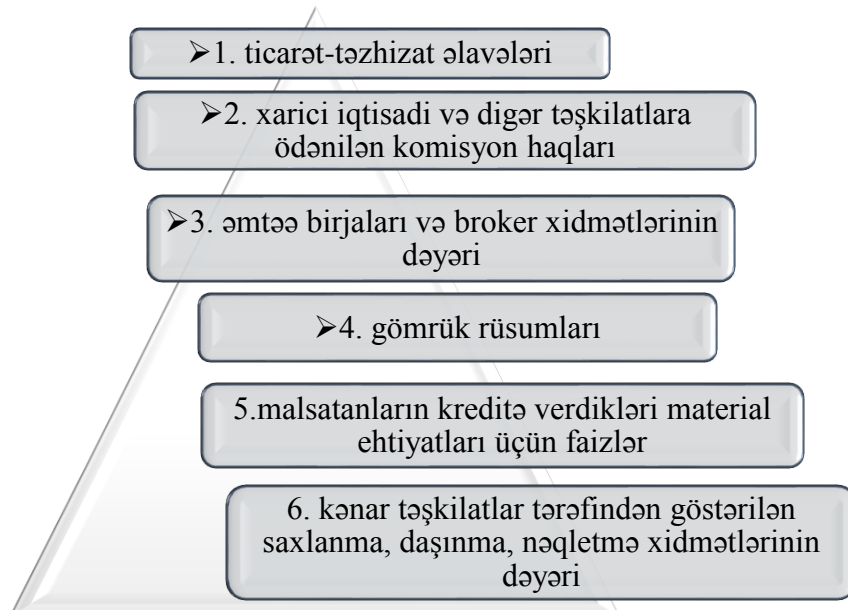
Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində material resurslarına qənaət və onlardan istifadə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi və eləcə də istehsalın nəticələrinin mövcud material məsrəflərinə nisbətən daha böyük sürətlə artırılması vacib məsələ olaraq qarşıda durur. Düşünürük ki, bu problemin həlli materialların uçotunun səmərəli olaraq təşkilinin ilkin şərti hesab olunan qiymətləndirmə prosesindən başlayaraq sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilə bilər. Bu zaman, sənaye müəssisələrində istehsal ehtiyaclarına sərf olunmuş xammal və materialların qiymətləndirilməsinin daha səmərəli üsulunun seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ehtiyatlar mövcud sayılan iki dəyərdən lap aşağı dəyərlə qiymətləndirilməlidir ki, bunlar da ilkin dəyər ya da mümkün xalis satış dəyəridir.

Ehtiyatların ilkin dəyərində onların əldə olunmasının, istehsalına və hazırkı vəziyyətə və həmçinin yerləşdiyi əraziyə gətirilməsi üçün çəkilən digər xərclər daxil olunur (<http://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=301>).

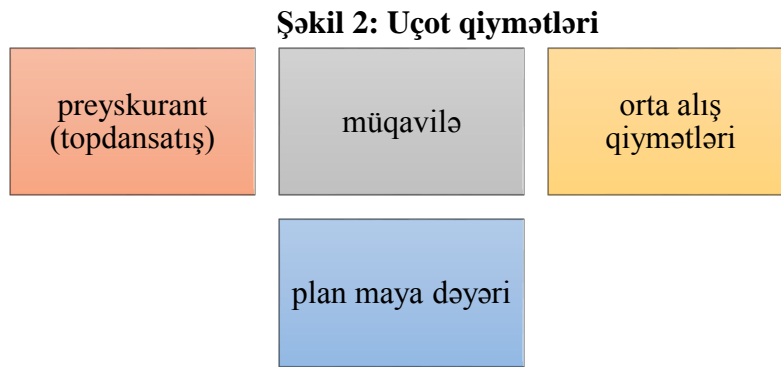
Mövcud qaydalara müvafiq olaraq xammal və materiallar, yanacaq və yanacaq alınmış yarımfabrikatlar və başqa material ehtiyatları cari uçot və hesabatda maya dəyəri ilə əks olunur.

Şəkil 1: Faktiki maya dəyərində daxil olan xərclər

Mənbə: <https://kzdocs.docdat.com/docs/index-43820.html?page=2> (16.12.2021)

Məlumdur ki, sənaye müəssisələrində material ehtiyatlarının faktiki maya dəyəri onların alış qiymətinə daxil edilən yuxarıdakı xərclər əsasında formalaşır (şəkil 1). Əgər istifadə edilən ehtiyatların nomenklaturası genişdirsə, onda onların faktiki maya dəyərinin hesablanması yalnız ayın sonunda mümkün olur. Yəni, bu cür qiymətləndirmə mühasibatlığın əlində baş verən əməliyyatlarla bağlı bütün sənədlər olduğu zaman realdır. Aydındır ki, sənaye müəssisələrində material ehtiyatlarının hərəkəti gündəlik baş verir, onların hərəkəti hər bir əməliyyat baş verdikcə sənədlər rəsmiyyətə salınır və uçotda əks etdirilir. Cari uçotda öncədən müəyyən olunmuş qiymətlərdən, yəni aşağıdakı sxemdə adları qeyd olunan uçot qiymətləri adlı qiymətlərdən istifadə olunması zərurətə çevrilir (şəkil 2):

Mənbə: <http://cavanshirmahmud.blogspot.com/2014/12/mussisnin-iqtisadiyyat.html>
(21.02.2022)

Preyskurant qiymətləri dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş formada müəyyən edilir. Belə qiymətləndirmə vaxtı nəqliyyat-tədarük xərcləri bir ayrıca hesablanaraq ayın sonunda materialların bütün növləri və nomenklatura qrupları üzrə faktiki maya dəyərini müəyyən etmək mümkün olur (Abbasov Q.Ə., 2019: s. 137).

Sənaye müəssisələrində alış qiymətlərini birmənalı şəkildə müəyyən etmək praktiki cəhətdən düzgün deyildir. Çünki bu qiymətlər əlavə və güzəştlərlə birlikdə müqavilə qiymətlərindən, malsatanların hesab-fakturasında göstərilən “faktura qiymətlərindən” ibarət ola bilər. Məlumdur ki, faktura qiymətləri müqavilə üzrə müəyyən edilir. Təcrübədə faktura qiymətlərinə nəqliyyat-tədarük xərcləri daxil edilmədikdə, həmin xərclərin uçotu ayrıca aparılır. Ayın sonunda faktura qiymətlərinə nəqliyyat-tədarük xərcləri əlavə edilməklə materialların faktiki maya dəyəri müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, uçot qiymətləri kimi götürülən plan

maya dəyəri materialların müqavilə qiymətləri və planlaşdırılan nəqliyyat-tədarük xərclərinin cəmindən yaranır. Bu halda kənarlaşma məbləği material ehtiyatlarının faktiki maya dəyərinin onların plan maya dəyərinə nisbətən artıq (əlavə), yaxud aşağı (qənaət) olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, bütün hallarda material ehtiyatlarının hesabat dövründə faktiki maya dəyəri onların uçot qiymətləri ilə dəyəri, müvafiq kənarlaşmalar (əlavə məsrəflər, yaxud qənaət) və nəqliyyat-tədarük xərcləri əsasında formalaşır. Fikrimizcə, uçot qiymətləri olaraq götürülən qiymətlər müntəzəm olaraq dəyişdiyindən onlara daima yenidən baxılması obyektiv bir zərurətə çevrilir. Aydınır ki, qiymətlər sabit qaldığı halda buna ehtiyac duyulmur. Lakin inflyasiya şəraitində uçot qiymətlərinin hər il dəfələrlə dəyişməsi material ehtiyatlarının əsl dəyərini heç də həmişə olduğu kimi əks etdirməyə imkan yaratmır. Material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinə təcrübədə daha çox aşağıdakı iki metoduna rast gəlinir:

- 1) bazar qiymətləri;
- 2) nomenklatura uçot qiymətləri.

Nəzərə almaq lazımdır ki, daxili məqsədlər üçün istifadə edilən material resursları faktiki silinmə vaxtı hesabat ili üçün plan-istehsal maya dəyəri ilə dəyərləndirilir (Дмитриева И. М., 2019: с. 138).

Məlumdur ki, material resurslarının hərəkətinin uçotu 201 “Material ehtiyatları” adlı sintetik hesabda aparılır. Bu zaman xammal və materialların ilkin sənədlərdə və dövriyyə cədvəllərində cari uçotu plan-uçot qiyməti ilə təşkil edilir və nəqliyyat-tədarük xərcləri (faktiki və plan maya dəyəri arasındakı fərq) uçot registrlərində ayrıca göstərilir. Bundan sonra, hər ayın axırında istifadə olunan xammal və materialların payına düşən plan qiymətindən kənarlaşma məbləği müvafiq istehsal məsrəfləri hesablarına silinir. Lakin müasir dövrdə xarici ölkələrdən alınan materialların xüsusi çəkisinin artması və nəqliyyat-tədarük xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində daşımaların dəyərində yaranan kənarlaşma hər dəfə müxtəlif olur. Aydınır ki, belə bir şəraitdə əvvəlcədən hesablanmış plan qiyməti materialın həqiqi maya dəyərini əks etdirmir və buna görə də onun tətbiqi əlverişli sayılmır.

Məhz bu baxımdan, plan qiymətinin yenidən hesablanması zərurəti meydana çıxır və təcrübədə onun sistematik həyata keçirilməsi heç də həmişə iqtisadi cəhətdən əlverişli hesab olunmur. Bu səbəbdən, material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin digər variantlarına müraciət edilməsi aktual bir problemə çevrilir.

Uçot qiyməti kimi dövlətin tənzimlənən topdansatış qiymətləri tətbiq olunduqda xammal və materialların uçot qiymətinin onların faktiki maya dəyərinə çatdırılması üçün nəqliyyat-tədarük xərclərinin məbləği və faizi hesablanır.

Sənaye müəssisələrində istehlak edilən materialların nomenklaturası bir komponentli olan zaman “tədarükün faktiki maya dəyəri” qiymətindən istifadə daha məqsədəuyğun hesab olunur (Səbzəliyev S.M., 2018: s. 176). Bu halda material vahidinin qiyməti tədarük olunan maddi qiymətlilərin faktiki maya dəyərini onların miqdarına bölməklə müəyyən edilir və təcrübədə materialların istehsalata buraxılışı həmin qiymətlə həyata keçirilir. Bir sıra material qrupları üzrə (qara metallar) dəmir yol tarifi müqavilə qiymətlərinə daxil edilir və onlar malalanlar tərəfindən ödənilir.

Əgər ki, daşınma haqqı müqavilə qiymətinə bir başa daxil deyilsə, o zaman onu malgöndərən malalanın hesabına silir.

Aydın ki, xammal və materialların faktiki maya dəyərinə taraların dəyəri də bilavasitə təsir göstərir və onlar bəzi hallarda müqavilə qiymətinə daxil edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təcrübədə taraların dəyəri müqavilə və ya dövlətin nizamladılmış topdansatış qiymətinə daxil edilmədikdə ayrıca ödənilir.

Məlumdur ki, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli Qaydalarına və Hesablar planına uyğun olaraq daxil edilmiş və istehsalata buraxılmış materialların mövcud uçotda tədarük qiymətilə əks olunması məqsədəuyğun sayılır.

Lakin aparılan araşdırmalar bu nəticəyə gəlməyə səbəb olur ki, bu metod uçot informasiyasının analitikliyini və onun nəzarət funksiyasının yüksəldilməsini təmin etsə də, onun nöqsan və çatışmayan cəhətləri mövcuddur:

1. materiallara daxili uçot qiymətləri sisteminin işlənilib hazırlanmasının əməktutumlu olması;

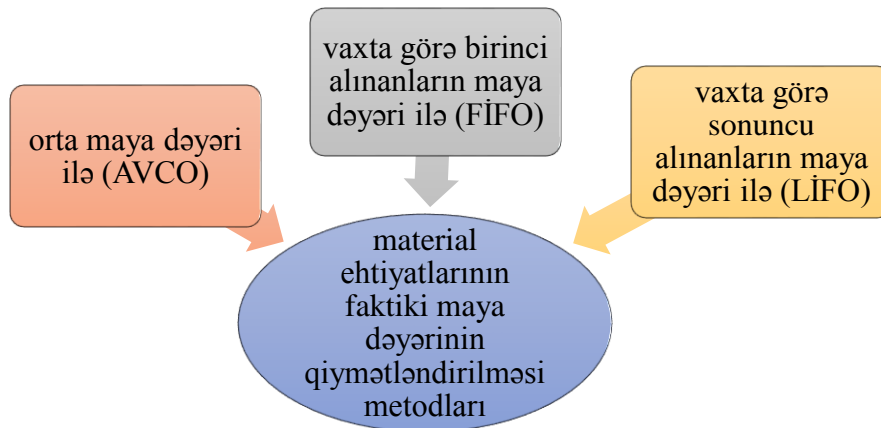
2. inflyasiya şəraitində qiymətlərin tez-tez dəyişməsi.

Bundan başqa, iqtisadi ədəbiyyatlarda inflyasiya şəraitində məlum metodun ümumiyyətlə əlverişsiz olması haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Məsələn, bir qrup iqtisadçılar inflyasiya şəraitində xammal və materialların uçotda “onların tədarük qiymətilə deyil, istehsalata buraxılarkən malsatanlardan daxil olmuş yeni material partiyasının müqavilə qiymətilə” əks etdirilməsini məqsədəuyğun hesab edir (Шеремет А.Д. и Сайфулин Р.С., 2011: с. 110). Bu halda həmin iqtisadçılar materialların istehsalata buraxılmasını təsdiq edən mühasibat sənədlərində yeni material partiyasının qiymətini əks etdirmək üçün malsatanların hesab-fakturasına istinad etməyi təklif edir.

Digər iqtisadçıların fikrincə, müasir dövrdə “istehsalata silinən material ehtiyatlarının bunların faktiki maya dəyərilə əks etdirilməsi” daha optimal hesab olunur (Дмитриева И. М., 2019: с. 259). Cari uçotda isə materiallar faktiki maya dəyəri, plan maya dəyəri və orta alış qiymətinin biri ilə qiymətləndirilir və sonuncular praktikada uçot qiymətləri adlandırılır.

Göründüyü kimi sənaye müəssisələrində material ehtiyatlarının hərəkəti dedikdə, onların yalnız tədarük edilib mədaxil olunması yox, həm də istehsalata buraxılması və silinməsi başa düşülür. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Maliyyə Nazirliyinin Qaydalarına müvafiq olaraq istehsalata silinən material ehtiyatlarının faktiki maya dəyəri aşağıdakı metodlardan biri ilə müəyyənləşdirilir (şəkil 3):

Şəkil 3: Material ehtiyatlarının maya dəyərinin hesablanması metodları

Mənbə: 2 nömrəli “Ehtiyatlar” adlı MUBS əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Həmin metodlar ona əsaslanır ki, material ehtiyatlarının və digər ehtiyatların daxil olması və istehsalata buraxılması fiziki vahidlərin axını kimi deyil, dəyərlərin axını kimi traktə olunur. 2 nömrəli MUBS-ya əsasən, ehtiyatların maya dəyəri FIFO düsturu əsasında hesablana bilər (<http://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/>).

Orta çəkili dəyər düsturundan istifadə zamanı hər bir vahidinə məxsus dəyər hesabat dövrünün başlanğıcında mövcud analoji vahidlərin orta dəyəri, eləcə də hesabat dövrü ərzində alınmış vahidlərin dəyəri əsasında müəyyən edilir.

FIFO-da material ehtiyatlarının məxarici (sərf olunması) müəyyən ardıcılıqla alınma dəyəri ilə qiymətləndirilir. Qiymətləndirmənin belə bir qaydası daxil edilmiş dəstlərin məxaric edilməsinin ardıcılığından asılı olur. Göründüyü kimi, bu metod anbara birinci daxil olan materialların birinci növbədə buraxılmasını nəzərdə tutur.

Bu üsuldan istifadə edərkən:

- ✓ istehsal prosesinə daxil olan maddi ehtiyatlar ilkin alışların faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir;
- ✓ hesabat dövrünün sonunda anbarda (anbarda) qalan material ehtiyatları ən son satınalmaların faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir.

FIFO-nun üstünlükləri:

1. FIFO hesablamaları əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir;
2. ilk gələn materialların ilk növbədə xərcləndiyi müəssisələrdə tətbiqin rahatlığı;
3. tez xarab olan mal və materiallardan danışırsaqsa, FIFO-nun istifadəsi ən əlverişli və faydalıdır.

Fikrimizcə, FIFO metodundan istifadə edilməsi material ehtiyatlarının dəyər axınını bunların fiziki axınına maksimum dərəcədə yaxınlaşdırır. Bu metodun tətbiqi sayəsində material ehtiyatlarının son qalığına aid məbləği onların cari əsas bazar qiymətlərinə yaxınlaşır və satılan məhsulun maya dəyəri bir qədər aşağı düşür ki, bu da xalis mənfəətin həcmi xeyli artırır.

Qiymətlərin yüksəldiyi bir dövrdə (inflyasiya), ehtiyatların FIFO üsulu ilə qiymətləndirilməsi ən yüksək əməliyyat mənfəətinə gətirib çıxarar ki, bu da hər zaman faktiki iqtisadi reallıqlara uyğun gəlməməklə maliyyə şirkətinin nəticələrini qiymətləndirən xarici istifadəçiləri çaşdırar (<https://tr.weblogographic.com/difference->

between-fifo-and-lifo-4416). İstehsalıdan buraxılan məhsulun maya dəyəri və satış qiyməti arasında kəskin fərq yaranar, nəticədə müəssisənin daha çox qazanc əldə etmiş kimi görünməsinə səbəb olar. Bu zaman mənfəətdən dövlət büdcəsinə köçürüləcək olan verginin məbləği xeyli artır ki, bu da müəssisənin nizamnamə kapitalına mənfəət təsir göstərir. (<https://sapofis.com/konu/fifo-lifo-ortalama-maliyet-yontemleri.134/>).

Hesabat dövrünün sonunda maddi ehtiyatların dəyəri cari qiymətlərə ən yaxın olduğu və subyektin aktivlərinin daha real vəziyyətini əks etdirdiyi üçün FIFO-dan istifadə müəssisə üçün daha əlverişlidir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, beynəlxalq standartlar indiki şəraitdə LIFO-dan istifadəni qadağan edir.

Vergi ödəyiciləri sadalanan üsullardan birini seçməlidirlər və onların vergi orqanlarının müvafiq icazəsi olmadan sonrakı illərdə başqa üsulla keçmələrinə icazə verilmir. Yəni tez-tez dəyişikliyin olması məqbul deyil, yalnız müəssisənin ciddi əsas və arqumentlərə malik olduğu zaman mümkündür.

Bir metoddan digərinə keçmək zərurəti və nəticələr əvvəlcədən illik hesabat əlavədəki uçot siyasəti haqqında açıqlamada qeyd edilməlidir.

Görünür ki, ehtiyatların maya dəyərinin qiymətləndirilməsi üsullarına malik olmaq təkcə müəssisələrin maliyyə işçiləri üçün deyil, həm də vergi orqanlarının mütəxəssisləri üçün aparılan ayırmaların hesablanması üçün düzgünlüyünü yoxlayan zaman zəruridir.

Beləliklə, məxaric olunan material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin FIFO metodunun tətbiqi nəinki təkcə müəssisənin maliyyə nəticələrinə (konkret olaraq mənfəətin həcmində), eləcə də, həmin mənfəətə görə dövlət büdcəsinə köçürülən vergilərin həcmində təsir göstərir.

Zənnimizcə, istehsalata buraxılarkən material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı beynəlxalq standartlarda göstərilən metodlardan olan orta maya dəyəri metodunun istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Həmin metod ölkəmiz üçün ənənəvidir və uçot praktikasında geniş yayılmışdır. Zənnimizcə, əməliyyat üçün istehsalat buraxıldıqda material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı beynəlxalq

standartlarda göstərilən metodlardan olan AVCO-nun istifadəsi nəticəyönümlülük baxımından daha əlverişlidir. Bu metodun qısa mahiyyəti belədir: ay ərzində materiallar istehsalata uçot qiymətləri ilə buraxılır (silinir). Ayın sonunda materialların faktiki maya dəyəri ilə onların uçot qiymətləri ilə hesablanan dəyəri arasındakı fərq (kənarlaşma) uçot qiymətləri ilə istehsalata buraxılan materialların dəyərində mütənasib olaraq silinir. Bu zaman istehsalata buraxılmış material ehtiyatlarına düşən nəqliyyat-tədarük xərclərinin faizi və məbləği də oxşar qaydada müəyyən edilir. Kənarlaşmaların, yaxud nəqliyyat-tədarük xərclərinin faizi adətən hər ay hesablanılır (<https://e-qanun.az/framework/43935>).

Aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün universal üsul yoxdur. Yəni həm müəssisənin maliyyə və əmlak vəziyyəti haqqında məlumat vermək, həm də ən etibarlı maliyyə nəticəsini əldə etmək üçün hansı metoddan istifadə ilə bağlı ümumi bir nəticəyə gəlmək olmur. Aktivlərin qiymətləndirilməsi metodunun seçilməsi mühasibat uçotu məlumatlarının malik olmalı olduğu xüsusiyyətlərdən və maliyyə hesabatlarının tərtib olunduğu məqsədlərdən asılıdır.

Müasir bazar münasibətləri şəraitində hansı metodun tətbiq olunması məsələsi bu metodun balans, mənfəət və digər məcmu gəliri ilə bağlı hesabatla, sahibkarın və investorun qərarına hansı səviyyədə təsir edəcəyindən bilavasitə asılıdır.

Apardığımız təhlillərdən nəticə çıxarsaq, belə qərara gələrik ki, sənaye müəssisələrində maddi resursların qiymətləndirilməsində FIFO-dan istifadə daha məqsədəuyğundur. Əgər qiymətlər aşağı düşməyə meyillidirsə, onda FIFO metodundan istifadə mənfəəti azaldacaq. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində qiymətlər zəif şəkildə də olsa, artma meyilli olduğundan bu metodun istifadəsi daha əlverişlidir.

Məlumdur ki, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində maddi ehtiyatların bazar qiymətlərinin onların balans dəyərindən aşağı olması (cari bazar qiymətləri ilə uçot qiymətləri arasındakı fərq) maya dəyəri ilə yanaşı mənfəətdə olan itkini əks etdirir. Təcrübədə bu fərq 202, 801 nömrəli hesabların debetində və 208 nömrəli hesabın kreditində əks etdirilir (<http://www.e-qanun.az/framework/34909>).

1.2. Material ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi, onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Bazar münasibətləri şəraitində istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün fikirdə tutulan təşkilati-texniki tədbirlər onun nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını, təhlili və qiymətləndirilməsini zəruri edir. Məhz bu baxımdan, müasir dövrdə istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin mühüm amillərindən biri sayılan material resurslarından istifadə olunmasının təhlili metodikasının yeni aspektdə hazırlanması mühüm obyektiv zərurətə çevrilir. Məlumdur ki, elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi prosesində effektivliyin qiymətləndirilməsinin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilən meyar və göstəricilərindən istifadə olunur. Lakin, təcrübədə bu qayda üzrə verilən təsnifat, zənnimizcə, effektivlik anlayışının mahiyyətini dəqiq müəyyən etməyə imkan vermir. Ona görə də, müasir dövrdə effektivliyin daha düzgün qiymətləndirilməsi üçün hesablamağa yeni, daha mükəmməl göstəricilər kompleksinin (iqtisadi parametrlərin) daxil edilməsi zərurəti meydana çıxır. Bizim fikrimizcə, belə optimal göstərici müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin konkret nəticəsi sayılan mənfəət (zərər) ilə onun formalaşmasını təmin edən xərclərin nisbəti əmsalı ola bilər. Məlumdur ki, göstərilən metodika üzrə müəyyən edilən əmsal müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində əsas effektivlik göstəricisi olmaqla istehsalın keyfiyyət parametrlərini, material resurslarından istifadə səviyyəsini xarakterizə etməyə bilavasitə şərait yaradır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, aparılan elmi-tədqiqat işlərində sistemliliyə və kompleksliliyə nail olmaq üçün material resurslarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sisteminin ayrı-ayrı bloklar üzrə işlənilib hazırlanması daha məqsədəuyğun sayıla bilər (Баканов М.И., Мельник М.В. и Шеремет А.Д., 2004: с.215). Məlumdur ki, satış qiymətlərinin dəyişdiyi inflyasiya prosesləri şəraitində material resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi idarəetmənin başlıca problemlərindən birinə çevrilir. Məhz buna görə də, material resurslarından istifadə olunmasının effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin və onların formalaşması metodikasının (üsul və qaydalarının) işlənib hazırlanması aktual bir problem kimi meydana çıxır. Müasir dövrdə resurslardan istifadəni xarakterizə

eləyən ümumiləşdirici göstəricilər sisteminə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialverimi, məhsulun maya dəyərində materialın məsrəflərinin xüsusi çəkisi, materialtutumu, materiallardan istifadənin əmsalı və material məsrəflərinin yüksəli. Dinamikalarının nisbəti əmsalı aid edilir (Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş. və İsmayılov N.M., 2010: s. 502).

Məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu hazır məhsulun bir manatına düşən faktiki material məsrəflərinin məbləğini xarakterizə edir. Materialverimi materialtutumu göstəricisinin əksi olmaqla hazır məhsulun dəyərini onun istehsalına sərf olunan material məsrəflərinin məbləğinə bölməklə hesablanılır və qiymətləndirilir.

Məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi əmsalı material məsrəflərinin ümumi məbləğinin məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərində nisbəti şəklində müəyyən olunur və bu göstəricinin dinamikası məhsulun materialtutumunun dəyişməsinə xarakterizə edir. Materiallardan istifadə olunma əmsalı faktiki olaraq material xərclərinin məhsul buraxılışının faktiki həcmi və faktiki çeşidlərinə görə plan kalkulyasiyasında verilən material resursları sərfi normalarına istinad etməklə hesablanan material məsrəflərinin ümumi həcmində bölməklə təyin edilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, sənaye müəssisələrində həyata keçirilən planlaşdırma işlərində ümumiləşdirici göstəricilərin tətbiq edilməsi material resurslarından istifadə olunmasının səmərəliliyi və onun yüksəldilməsini təminatçısı olan ehtiyatlar (cari və perspektiv) barəsində ümumi məlumatlara yiyələnməyə imkan vermir. Bunun əksinə kimi, materiallardan istifadəni xarakterizə edən real hissəvi göstəricilər müxtəlif material resurslarından, yəni əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi, sıxılmış hava, su, buxar və s. istifadənin səmərəliliyini, həmçinin müxtəlif məmulat növlərinin materialtutumunun aşağı salınmasını bir başa təmin edən təsərrüfatdaxili mühüm ehtiyatları aşkara çıxarmaq üçün əlverişli şərait yaradır.

Nəzəriyyə və praktikada material resurslarından istifadə olunmasının səmərəliliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər müxtəlif sənaye sahələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqləndirilir.

Fikrimizcə, hissəvi göstəricilərə misal olaraq aşağıdakı iqtisadi parametrləri göstərmək olar (İsmayılov N.M., 2012: s. 36-44):

- ✓ metaltutumu
- ✓ xammaltutumu
- ✓ yarımfabrikat tutumu
- ✓ yanacaqtutumu

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, praktikada icra olunan təhlil və planlaşdırma işlərində daha çox tətbiq edilən və material resurslarından istifadə edilmənin səmərəliliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər sisteminə aşağıdakı parametrlərin daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılır (şəkil 4):

Şəkil 4: Material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər sisteminə daxil olan parametrlər

1) məhsulun xammaltutumu (istehlak olunan xammal və materialların dəyərini ümumi əmtəlik məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir);
2) məhsulun metaltutumu (istehlak edilən metalın dəyərini ümumi əmtəlik məhsulun həcminə bölməklə hesablanır);
3) məhsulun yanacaqtutumu (istehlak edilən yanacağın dəyərini ümumi əmtəlik məhsulun həcminə bölməklə müəyyən olunur);
4) məhsulun elektrik enerjisi tutumu (istehlak edilən elektrik enerjisinin dəyərini ümumi əmtəlik məhsulun həcminə bölməklə təyin edilir);
5) məhsulun yarımfabrikat tutumu (satın alınmış yarımfabrikatların və komplektləşdirici məmulatların dəyərini ümumi əmtəlik məhsulun həcminə bölməklə hesablanır);
6) məmulatın dəyər ifadəsində udel materialtutumu (məmulat vahidinin istehsalına sərf olunan materialların dəyərini məmulatın qiymətinə bölməklə təyin edilir);
7) məmulatın natural, yaxud şərti-natural ifadədə udel materialtutumu (sərf edilən materialların natural və ya şərti-natural ifadədə miqdarının məmulatların sayına nisbəti şəklində hesablanır);
8) dəyər, yaxud natural ifadədə udel parametrial materialtutumu (istehlak olunan materialların dəyərini (yaxud miqdarını) istehsal gücünə bölməklə təyin edilir);
9) natural ifadədə udel konstruktiv materialtutumu (məmulatın təmiz çəkisi müvafiq texniki parametərə bölünməklə müəyyən olunur);
10) nisbi-udel materialtutumu (məmulatın konstruktiv materialtutumunu onun hazırlanmasına sərf olunan materiallardan istifadə əmsalına bölməklə təyin edilir).

Mənbə: Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş. və İsmayılov N.M., 2010: s. 504

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, istehsala buraxılan material qiymətlilərinin dəyəri ilə istehlak edilən material resurslarının həcmi arasında prinsiplial fərq olmur. Lakin, bununla belə praktikada bu nəzəri tezis bəzi hallarda özünü tam doğrultmur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, bəzən

avanslaşdırılmış material qiymətliləri istehsal prosesində tam istifadə edilmir və bitməmiş istehsal kimi yeni hesabat dövrünə keçir. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət istehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərindən sayılan materialtutumu, materialverimi və rentabelliğin müxtəlif variantlarda hesablanmasını zəruri edir. Məhz buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda və praktikada istehsalın materialtutumu, məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu, istehsal fondlarının rentabelliği, material dövriyyə kapitalının dövr sürəti göstəriciləri hesablanır və qiymətləndirilir. Bizim fikrimizcə, material resurslarından istifadənin səmərəliliyini kompleks halda xarakterizə etməyə imkan verən məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin yeni aspektdə hesablanması və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin mövcud metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün zəmin yarada bilər. Çünki, iqtisadi ədəbiyyatlarda vurğulandığı kimi bazar münasibətləri şəraitində “materialtutumunun aşağı salınması qənaətin əsas mənbəyi olmaqla “hər kəs gəlirləri ilə öz xərclərini ödəməlidir” tezisinin mahiyyətini başa düşməyə və keyfiyyətə xələl gətirmədən rəqabətə davamlı məhsul istehsal etməyə və son nəticədə orta mənfəət normasından yuxarı gəlir əldə etməyə” əlverişli şərait yaradır (Səbzəliyev S.M. və başqaları, 2003: s. 286).

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin əmək resursları, əsas və dövriyyə (material resursları) kapitalı maddi istehsal sferasında pul vəsaiti ilə yanaşı iştirak edir. Lakin, bəzi hallarda onların istehsal prosesində tam həcmdə və eyni vaxtda iştirakı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətindən asılı olmayan səbəblərdən baş tutmur. Çünki sənaye müəssisələrində material resurslarının illik tələbat həcmində istehsal ehtiyatı kimi saxlanması dövriyyə kapitalının dövr sürətinin ləngiməsinə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və beləliklə də, təsərrüfat subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq, təcrübədə müəssisənin istehsal potensialına və istehsal gücünə müvafiq surətdə material resurslarına olan gündəlik tələbat müəyyən edilir və onun gündəlik məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışına uyğunluğu operativ tənzimlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, material resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən

materialtutumu (materialverimi) göstəricisinin müəyyən olunması zamanı hesablamağa daxil edilən elementlərin müqayisəyə gələn şəkildə olmaması problemin həlli zamanı xeyli çətinlik törədir. Çünki məhsulun qiymətindəki tərəddüdlər və inflyasiya prosesləri öyrənilən göstəricinin səviyyəsinin dəfələrlə dəyişməsinə və bununla da yanlış nəticə əldə olunmasına səbəb olur. Ona görə də, iqtisadi təhlil prosesində inflyasiya amilinin təsirini aradan qaldırmaq üçün qiymət indekslərindən istifadə etməklə materialtutumu göstəricisini müqayisə olunan şəkildə salmaq həm nəzəri, həm də metodoloji cəhətdən düzgün hesab olunur.

Məlumdur ki, müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində istehsalın iqtisadi effektivliyinin dəyişməsi materialtutumu, fondtutumu və əməktutumu göstəricilərinin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Lakin buna baxmayaraq, idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində iqtisadi təyinatına və məzmununa görə istehsalın özünəməxsus cəhətlərini müxtəlif səviyyədə əks etdirən müxtəlif dəyər göstəricilərindən istifadə olunması effektivliyin kompleks şəkildə müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi imkanını xeyli azaldır. Aydınır ki, müasir dövrdə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun istehsalın effektivlik göstəriciləri sistemində yeri və rolu yalnız material dövriyyə kapitalından istifadənin yaxşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Çünki material resurslarından səmərəli istifadə istehsalın digər səmərəlilik göstəricilərinə təsir etməklə təsərrüfat subyektlərinin əsas maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin mütləq məbləğinin artmasına və bununla da rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, məhsulun materialtutumunun azaldılması nəticəsində idarəetmənin əsas obyektlərindən biri sayılan maya dəyərinin tərkibinə birbaşa daxil edilən material məsrəflərinin həcmiminin ixtisar olunmasına obyektiv şərait yaranır.

Bundan başqa, materialtutumunun səviyyəsinin aşağı salınması məhsul buraxılışı həcmiminin artmasına müsbət təsir etməklə istehsalın iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Göründüyü kimi məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun azalması əsas fondlardan, maliyyə və əmək resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə səbəb olur. Beləliklə, aparılan nəzəri təhlildən və

araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, materialtutumunun dinamikasının dəyişməsinə təsir edən mühüm amillərin təsiri çox istiqamətlidir. Lakin ənənəvi qaydada materialtutumu müəyyən edilən vaxt hesablamaya daxil olunmuş “müqayisəli qiymətlərlə əmtəəlik məhsulun həcmi” göstəricisi fərqli amillərin təsirini bir başa özündə əks etdirmək dərəcəsinə uyğun satışdan yaranan gəlirlərin məbləğinə müəyyən qədər çevik (elastik) deyildir. Bunun əksinə olaraq, müasir bazar münasibətləri şəraitində “məhsul satışından yaranan gəlirlərin məbləği” istehsalın effektivliyinin əsas indikatorlarının biri hesab edilən materialtutumuna təsir göstərən obyektiv və subyektiv faktorların bütün təsirlərini özündə birləşdirir (Səbzəliyev S.M. və Mustafayev Y.M., 2013: s.143).

Bunun isə, zənnimizcə, həm nəzəri-metodoloji, həm də tətbiqi baxımından daha böyük əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, kompleks iqtisadi təhlilin metodikasının daha da təkmilləşdirilməsi üçün irəliyə doğru mühüm atılmış bir addım hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, məhsulun materialtutumu göstəricisi maddiləşmiş əməyin daşıyıcısı olan material resurslarından istifadə səviyyəsini əks etdirdiyindən onun dəqiq hesablanması nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Çünki iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində bu göstəricinin hesablanması və qiymətləndirilməsinə dair müxtəlif yanaşma metodları mövcuddur. Bir sıra müəlliflər bəzi hallarda daha geniş məzmun daşıyan istehsalın materialtutumu göstəricisini mahiyyət etibarını ilə məhsul (iş və xidmətlərin) materialtutumu göstəricisi ilə eyniləşdirir və ya bu göstəricilər arasında bərabərlik işarəsi qoyur (Безруких П.С., 2015: с. 369).

Lakin sadalanan göstəricilər müxtəlif iqtisadi məzmunla malik olduqlarına görə onları fərqləndirmək və hər birinin mahiyyətini nəzəri cəhətdən araşdırmaq metodoloji və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübədən məlumdur ki, istehsalın materialtutumu dedikdə dəyər ifadəsində (müqayisəli və ya qiüvvədə olan qiymətlərlə) məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan ümumi əmək cisimlərinin həcmi başa düşülür. Məhsulun (iş və xidmətlərin) material tutumu isə məhsul vahidinə sərf olunan xammal və materialların, digər maddi qiymətlilərin

miqdarını xarakterizə edir. Zənnimizcə, iqtisadi ədəbiyyatlarda söylənilən mülahizələrin tənqidi təhili daha geniş məzmunu və təyinata malik olan istehsalın materialtutumu göstəricisinin hesablanması və qiymətləndirilməsi üsullarını sistemləşdirməyə imkan verir. Təcrübədə bunlardan birincisi makro səviyyədə material məsrəflərinin illik məbləğinin ümumi daxili məhsulun həcminə nisbəti kimi hesablanan, təhlil edilən və qiymətləndirilən materialtutumu göstəricisi sayılır. Fikrimizcə, təcrübədə sözügedən bu metodun əsas nöqsan cəhəti kimi öz tərkibində xammal və materialların təkrar uçota alınmasına şərait yaradan ümumi daxili məhsulun hesablanma qaydası göstərilə bilər. Aydın ki, belə bir metodoloji çatışmazlıq həmin indikatorların tətbiqi imkanlarını xeyli azaldır, iqtisadi təhlil və qiymətləndirmə prosesində real, obyektiv və düzgün nəticə əldə etməyə mane olur. Məhz buna görə də, praktikada istehsalın materialtutumunu hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verən digər metod və üsullara ehtiyac yaranır. Fikrimizcə, belə bir metod makro səviyyədə materialtutumunun əmək cisimləri istehsal edən sahələrin məhsulunun son məhsula olan nisbəti şəklində müəyyən edilməsi qaydasından ibarət ola bilər (Hacıyev Q., 2012: s. 68).

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, bu metodun da özünəməxsus üstün cəhətləri və nöqsanları mövcuddur. Zənnimizcə, təcrübədə əmək vasitələrinin təmiri üçün yaradılan fondun məbləğinin son məhsulun tərkibinə daxil edilməsi sözügedən metod üzrə hesablanan və təhlil edilən iqtisadi parametrin reallığına xələl gətirir və onu qiymətdən salır. Təcrübədə göstərilən bu nöqsanı aradan qaldırmaq məqsədilə makro səviyyədə materialtutumunun milli gəlirə görə hesablanması metodikası geniş tətbiq olunur. Zənnimizcə, bu metod elmi, nəzəri, metodoloji və konseptual baxımdan dəqiqdir və daha realdır. Çünki milli gəlir göstəricisi yuxarıda göstərilən nöqsanlardan müəyyən mənada azaddır və obyektiv reallığı daha gerçək əks etdirir. Lakin sənaye müəssisələrində həyata keçirilən iqtisadi təhlilin predmetinə uyğun olaraq makro səviyyəli indikatorlar tədqiqat obyektindən kənara çıxır. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində həm natural, həm də dəyər ifadəsində hesablanan, təhlil olunan və qiymətləndirilən məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu göstəricisinə ehtiyac yaranır. Lakin yuxarıda sadaladığımız makro

iqtisadi parametrlər kimi bu göstərici də nöqsanlardan kənar qalmır. Fikrimizcə, burada əsas çatışmazlıq olaraq, öz istehsalının yarımfabrikatlarının əmtəlik məhsulun tərkibinə təkrar daxil edilməsini və onların yenidən uçot obyektinə aid olunmasını göstərmək olar. Bu isə, öz növbəsində, süni surətdə əmtəlik məhsulun həcmninə “şişməsinə” səbəb olmaqla materialtutumu göstəricisini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. Bir sıra müəlliflər məsələyə bu prizmadan (aspektdən) yanaşaraq, materialtutumu göstəricisinin natural ifadədə hesablanılmasının və qiymətləndirilməsinin əlverişliliyini iddia edir. Lakin, bizim fikrimizcə, natural göstəricilərdən istifadə o zaman məqsədəuyğundur ki, eyniadlı materialdan eyniadlı məhsul istehsalı edilsin.

Eyni zamanda, belə bir metodikanın nadir hallarda tətbiq olunması məqsədəuyğun sayılsa da, bu retrospektiv (cari) iqtisadi təhlilin deyil, yalnız operativ (situasiyalı) iqtisadi təhlilin vəzifələri kompleksinə və obyektinə aiddir. Ümumiyyətlə sənaye müəssisələrində material məsrəflərinin xüsusi çəkisinin çox olması və onun tərkibinin istehsalın digər sahələrindən fərqlənməsi bu tezis mahiyyətinin əhəmiyyətsiz olmasına səbəb olur. Ona görə də, məhsulun materialtutumu göstəricilərindən ən geniş yayılanı və təcrübədə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunanı dəyər ifadəsində hesablanılan göstəricilər sayılır. Aydınır ki, bu göstəricilər menecmentin bütün səviyyələrində məhsulun materialtutumunu dəqiq və obyektiv hesablamağa imkan verir. Sənaye müəssisələrində materialtutumunun dəyər ifadəsində hesablanılan və qiymətləndirilən səmərəlilik göstəricisi material məsrəflərinin hesabat ilində qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə qiymətləndirilən əmtəlik məhsulun dəyərinə nisbəti hesab olunur. Lakin bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində sistemik olaraq materialtutumu göstəricisini araşdırmaq üçün maya dəyərinin müxtəlif göstəricilərinin mahiyyəti izah edilir (Нидлз Б., Андерсон Х. и Колдуелл Д., 2004: с. 164).

Zənnimizcə, nəzəri ədəbiyyatlarda maya dəyərinin müxtəlif göstəricilərini izah etmək tədqiqatın istiqamətini dəyişdirməkdən başqa bir şey deyildir. Belə bir vəziyyətdə maya dəyərinin müxtəlif parametrlərinin əsaslandırılması və onların iqtisadi tədqiqat obyektinə daxil edilməsi material resurslarından istifadənin

effektivliyini xarakterizə edən indikatorlar haqqında yuxarıda irəli sürülən konsepsiyanın mahiyyətini sual altına alar və aparılan sistemli təhlil işinin səmərəliliyini azaltmaqla optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına mane ola bilər. Elə buna görə də, materialtutumunun iki göstəricisindən, yəni “Material məsrəflərinin məbləğinin hesabat ilində qüvvədə olan qiymətlə qiymətləndirilən əmtəəlik məhsulun dəyərində nisbəti” və “Material məsrəflərinin məbləğinin məhsul satışından yaranan gəlirlərin məbləğində nisbəti” göstəricilərindən istifadə metodoloji cəhətdən daha düzgündür (<https://pandia.ru/text/78/506/83412-21.php>).

Çünki tədqiq olunan mövzu üçün bütün məsrəflərin deyil, yalnız xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisi sərfinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə, öz növbəsində sənaye müəssisələrində həyata keçirilən kompleks iqtisadi təhlilin elmi, nəzəri və metodoloji əsasları ilə tam uzlaşır.

II FƏSİL. MATERIAL EHTİYATLARININ UÇOTU METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Material ehtiyatlarının uçotunun müasir vəziyyəti

Müasir bazar münasibətləri şəraitində respublika iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri sayılan sənaye müəssisələrində istehsalın kompleks intensivləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

Aydındır ki, “istehsalın kompleks intensivləşdirilməsi” ifadəsini materialtutumu, əməktutumu, fondutumu və material dövriyyə kapitalına məxsus dövr sürəti kimi bütün iqtisadi parametrlərdə tapır.

Yuxarı qeyd edilən tezisdən də göründüyü kimi, istehsalın bütöv intensivləşdirilməsi yalnız canlı əməkdən deyil, həm də zamanda kristallaşmış əməyin bir başa daşıyıcısı olan material resurslarından daha səmərəli istifadəyə əsaslanır.

Belə ki, sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadənin səviyyəsi istehsalın effektivliyinə birbaşa təsir göstərməklə “az xərclə daha çox məhsul əldə etmək” prinsipinə riayət edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aydındır ki, məhsula məxsus maya dəyərində xammal, metal, yanacaq və eləcə də enerji məsrəflərinin məxüsusi çəkisi aşağı olduğu qədər, mövcud istehsalın səmərəliliyi əksinə olaraq o qədər yüksək olar. Apardığımız müşahidələr, təhlil işi və təcrübələr aydın şəkildə göstərir ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda material məsrəfləri istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin təqribən 70%-ni təşkil edir (<http://genderi.org/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyi-azerbaycan-dovlet-iqt-v16.html?page=3>). Bu da onu göstərir ki, digər kapitalist ölkələri ilə müqayisədə ölkəmizdə məhsul vahidinin istehsalında material resurslarından istifadə yüksək həddədir.

Bu cür vəziyyətin yaranmasına səbəb kimi itkilərə sistemli nəzarətin olmamasını əsas gətirə bilərik. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə xas olmayan əlamətlərə malik olduğunun göstəricisidir. Məhz elə buna görə materialtutumlu sənaye müəssisələrində material üçün

məsrəflərinin aşağı endirilməsi və onun üzərində nəzarət və uçotun təşkili aktual problem kimi meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi istehsala məxsus bütün sahələrdə material resurslarının əldə olunması baha başa gəlir. Onların yeni yaranan kütləsini təsərrüfat dövriyyəsinə yönəltməklə istehsalın miqyasını genişləndirmək iqtisadi baxımdan səmərəli olmur. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə ehtiyatlara qənaət etmək iqtisadi inkişafın başlıca keyfiyyətidir.

Materialın alış qiymətilə müqayisə edildikdə ondan hazırlanan məhsulun yüksək dərəcədə satış qiyməti ilə həyata keçirmə, habelə, istehsal zamanı xammaldan sərfəli istifadə məhsul buraxılışının lazımi həcmnin artması ilə nəticələnir. Ancaq buna baxmayaraq, bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən hesab edilən sənaye müəssisələrində təkrar ehtiyatlardan az istifadə olunur.

Təsərrüfat subteklərində material məsrəfləri bəzi əlamətlər üzrə qruplaşdırılır:

1. istehsal prosesində olan funksional rolu və təyinatı baxımından;
2. materialların məxsusi texniki xassəsi baxımından.

İstehsal prosesində olan funksional roluna və təyinatına görə material resursları həm əsas, həm də köməkçi olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrində uçot prosesində köməkçi materialları əsas materiallardan seçmək çətinlik törədir. Düşünürük ki, bu kimi vəziyyət istehsal zamanı əsas materialların çox zaman o cümlədən köməkçi material kimi istifadə olunması ilə izah edilə bilər (Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y.M., 2013: s. 126).

Cədvəl 1: İstehsal prosesində iştirak roluna görə materialların növləri

1. Tikinti materialları
2. Materiallar
3. Ehtiyat hissələri
4. Pulla alınmış komplektləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlar, detallar və konstruksiyalar (hissələr)
5. Yanacaq
6. Qablaşdırma materialları
7. Xammal
8. Sair materiallar

Mənbə: <https://muhasibat.wordpress.com/iv-movzu-muhasibat-ucotu-hesablari-v%C9%99-ikili-yazilis/> (24.02.2022)

Bütövlükdə isə material ehtiyatları istehsal prosesində olan funksional roluna görə cədvəl 1-dəki bloklar əsasında təsnifləşdirilir.

Bundan əlavə, Qarabağda yerlə-yeksan edilmiş yaşayış məntəqələrində aparılan yenidənqurma işlərindən danışarkən istifadə olunacaq material resurslarının adlarını xüsusilə qeyd etmək vacibdir: təbii daş, taxta, qum, asfalt, gips, çınqıl, şüşə, beton, sement, kərpic, dəmir-beton konstruksiyalar və s.

Təsərrüfat subyektlərində sözügedən təlimata müvafiq olaraq, “xammal və materiallar” blokuna istehsal olunan məhsulun tərkibinə metallar və məhsul istehsal etmək məqsədilə zəruri komponent hesab edilən digər materiallar da daxil olunur. “Yanacaq” blokunda həm texnoloji məqsədlər (metalın əridilməsi, qızdırılması, enerji hasilatı), həm də təsərrüfat üçün (binaların qızdırılması, öz nəqliyyatı yerinə yetirilmiş istehsal xarakterli işlərə sərf edilən kənardan alınmış bütün növ yanacaq) sərf edilən yanacaq uçota alınır (Abbasov Q.Ə., 2015: s.217). Xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda bəhs olunan təlimatda ayrıca pozisiya üzrə göstərilməyən enerji məsrəflərinə hərəkətverici, qızdırıcı və texnoloji, eləcə də digər təsərrüfat ehtiyaclarına çəkilən satın alınmış istənilən növ enerji (elektrik, istilik, sıxılmış hava) daxil olunur. Məlum olduğu kimi, müəssisəsinin öz qurğuları vasitəsi ilə istehsal olunan elektrik enerjisi, su, buxar və sıxılmış hava, o cümlədən satın alınan enerjinin transformasiyası, istifadə edilən yerlərə ötürülməsi ilə bağlı xərclər satın alınmış enerji dəyərinə daxil olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrində fərqli ölçülü, ayrı-ayrı növlü və markalı materiallardan istifadə edilir. Bu halda, material resurslarını texniki xassələrinə və parametrlərinə görə bir yerə toplamaq və sistemləşdirmək zərurəti yaranır. Materialların məhz texniki xassələrinə görə qruplara, növlərə və markalara bölünməsi bir başa analitik uçotun səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır.

Məhz bu səbəbdən müasir bazar münasibətləri şəraitində sənaye müəssisələrində ehtiyatlara qənaət problemini toplu şəkildə həll etmək məqsədi ilə istehsalın həcmi ilə bağlı məlumatlar və onun təşkil olunma səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə material resurslarının texniki olaraq qəbul olunmuş normaları hesab edilib təyin edilir. Məlum olduğu kimi, istehsal zamanı istifadə

edilən yanacaq və xammalın natural sərfiyyat normalarına əsasən dəyər ifadəsində xərc normaları müəyyənləşdirilir.

Məlum olduğu kimi müəssisənin anbarında materialların çeşidlərinə görə ancaq miqdar uçotu aparılır. Bu zaman bütün nomenklatur nömrəsinə dair uçot kartoçkalarının hazırlanması məqbul hesab edilir. Bu kartoçkalar anbarda verilərək kartotekada yerləşdirilir. Kartoçkalarda materialların hərəkətinə dair məlumat qeydləri ilkin sənədlər əsasında maddi-məsul şəxslər tərəfindən miqdar və çeşid ifadəsində reallaşdırılır, qeyddən və aparılan əməliyyatdan sonra uyğun şəkildə dəqiq olaraq çeşiddən olan materiallara uyğun miqdarın qalığı çıxarılır.

Davamlı surətdə, ancaq bir həftədən gec olmayaraq mühasibatın material şöbəsinin işçisi sənədlərin doğru rəsmiyyətə salınmasını yoxlayır və öz imzası ilə təsdiqləyir. Məlum olduğu kimi müəssisənin mühasibatlığında bu siyahıdan olan qalıqların uçotu cədvəllərinin tərtibi məqsədi ilə istifadə edilir. Fikrimizcə, uçotun belə bir qaydada təşkil edilməsi materialların növlər üzrə uçotunun bir başa mühasibat uçotu ilə əlaqəsinin uyğun bir şəkildə yaranmasına səbəb olur.

Bildiyimiz kimi, sənaye müəssisələrində olan materialların mədaxili və məxarici barədə məlumatlar öncə anbar uçotunda əks olunur. Bundan əlavə, sexlər də limit kartlarının daha bir nüsxəsini mühasibata təqdim edir ki, onların da müəssisənin mühasibatlığında anbarlardan alınan sənədlərlə uyğunluğu yoxlanılır. Onu da qeyd etməliyik ki, materialların növlər üzrə uçotunun tam səmərəli təşkil olunması ehtiyatların operativ qaydada müəyyən olunması və sənaye müəssisələrində hər bir uçot sisteminin düzgün qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Quliyev V.M. və başqaları, 2003: s. 212).

Aydındır ki, ilkin sənədlər (mədaxil və məxaric orderləri) işlənilmək məqsədilə anbardan mühasibathğa daxil edilərkən müvafiq qaydada yoxlanılır. Daha sonra onlar müasir informasiya texnologiyalarının iştirakı ilə nomenklatur nömrələri və daxil olma mənbələri, eləcə də xərclənmə istiqamətləri üzrə qruplaşdırılır. Aparılmış təcrübədə materialların analitik uçotu maddi-məsul şəxslərə üzrə aparılır. Materialların analitik uçotunun fərqli variantlarının mövcudluğuna baxmayaraq, bu variantlar içərisində ən mühümü operativ mühasibat metodu hesab edilir. Sözügedən

metoddan istifadə olunarkən mühasibatlıq aylar üzrə tam bir il müddətinə mövcud materialların qalıq uçotu cədvəlini açaraq cədvəldə qalıq siyahısına müvafiq şəkildə hər ayın 1-nə mövcud materialların natural qalıqlarını (çeşidləri, nomenklatur nömrələri və qiymətləri göstərilməklə) əks etdirmiş olur. Sonra isə mühasibatlıq bu qalıqları uçot qiymətinə vuraraq hər nomenklatur nömrəsi üzrə materialların tam məbləğini hesablayır. Bu zaman materialların cədvəl üzrə uçot qiymətilə qalıq məbləğinin (nəqliyyat-tədarük xərcləri daxil edilməklə) 201 “Material ehtiyatları” sintetik hesabının qalığına uyğun olması mühüm nəzarətedici moment hesab olunur.

Elə bu səbəbdən təcrübədə bu kimi eyniliyin olması məqsədilə uçotun “jurnal-order” formasında registr “Material qiymətlilərinin hərəkəti cədvəli” aparılır. Bəllidir ki, məbləğlərin doğru gəlməməsi yazılışlar zamanı səhv edildiyini göstərir ki, bu da onlar hesabat tərtib olunanadək ləğv edilir (Abbasov Q.Ə., 2015: s. 157).

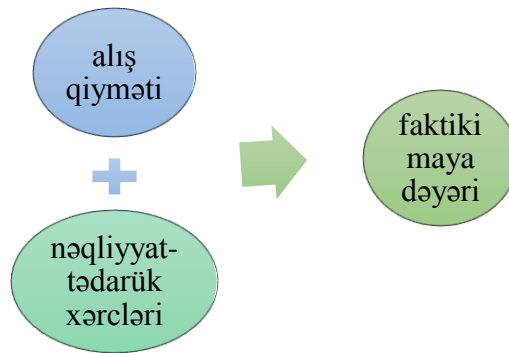
Məlumdur ki, sənaye obyektlərində materiallardan səmərəli istifadə, həmçinin material və xammallara qənaət olunması, istehsal olunmuş məhsulun mayasının əsaslı şəkildə düşməsinə səbəb olur. Sənayedə materiallardan səmərəli istifadə olunması üzərində operativ nəzarət inventarizasiya və normadan uzaqlaşmaların sənədlərlə rəsmiləşdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmçinin istehsalda materiallardan istifadə edilmənin uçotunun başqa metodlarından da çox istifadə edilir:

1) İntentar metodu materialların biçilməsi reallaşmadıqda və ya məqsədəuyğun hesab olunmadıqda, onların növləri üzrə normadan kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tətbiq olunur. Qeyd olunan metoddan istifadə olunduqda hər ayın əvvəli üçün və axırına uyğun istehsalda istifadə olunmuş material artıqlarının sistemik olaraq inventarizasiyası müəyyən edilir. Belə olduqda ayın əvvəlindəki qalıqların üzərinə bütöv ay boyunca saxə daxil edilmiş materiallar əlavə olunur və yekun rəqəmindən bilavasitə ayın sonu üçün olan qalıqlar çıxılır. Bununla da, balans formulasından istifadə olunmaqla aparılan hesablamaların nəticəsi olaraq materialların növləri üzrə məsrəflərin məbləğini müəyyənləşdirmək olur. Son olaraq isə cari normalar üzrə məsrəflərlə müqayisə edilir. Onlar arasında olan fərq normadan kənarlaşmaları xarakterizə etmiş olur.

2) Praktikadan və nəzəriyyədən məlum olduğu kimi, materiallardan istifadənin başqa bir metodu partiyalı metod hesab edilir. İstehsalata verilmiş material qiymətliləri üzrə nəqliyyat-tədarük məsrəflərinin məbləğinin dəqiq müəyyənəndirilməsi vacib metodoloji məsələ hesab olunur.

İstehsalda materiallardan istifadənin uçotunun qeyd olunan üsullarının “keyfiyyətə zərər vurmada az material sərf etməklə daha çox məhsul istehsal etmək və satmaq” prinsipinə tabe olunması məqsədəuyğun hesab edilir və məsələnin həllinə kompleks şəkildə və sistemli olaraq yanaşmaq daha çox effektiv olar (Əliyev R.B., 2002, s. 217). Təcrübədən aydındır ki, materialın qiyməti “sintetik uçot”da maya dəyəri ilə əks olunur. Bu vaxt materialların maya dəyəri deyərkən, onların alış qiyməti ilə yanaşı nəqliyyat-tədarük xərclərinin ümumi cəmi başa düşülür (şəkil 5).

Şəkil 5: Materialların faktiki maya dəyəri

Mənbə: https://www.tedris-maliyye.az/images/books//muh_ucot_derslik.pdf

Düşünürük ki, bütün hallarda hesablama $((NK-FK) \times NQ)$ formulası üzrə həyata keçirilir ki, burada NK-faktiki məhsul buraxılışına normativ üzrə material sərfini, FK-istifadə edilmiş materialların faktiki miqdarını, NQ-isə normativ üzrə materialların qiymətini göstərir (Abbasov Q.Ə., 2019: s.148). Formuladan görüldüyü kimi, müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayan, keyfiyyət amili hesab olunan qiymət son da öz təsirini kəmiyyət amili və ya norma amili vasitəsi ilə aşkara çıxarır. Bu səbəbdən də müasir bazar münasibətləri şəraitində bütün sənaye obyektlərində materiallardan istifadə olunma əmsalları vasitəsi ilə normaların mütərəqqiliyinin müəyyənəndirilməsi vacib problem olaraq meydana çıxır.

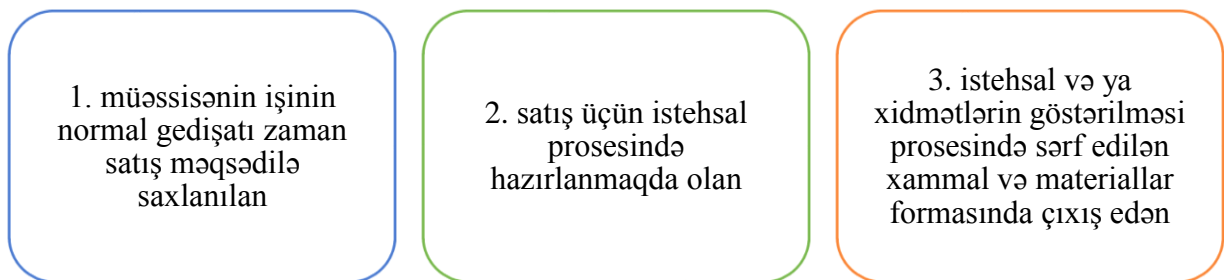
Belə qənaətə gəlmək olar ki, faktiki məsrəflərin normativ məsrəflərilə müqayisə edilməsi nəticəsində normadan kənarlaşmalar aşkar olunur, başvermə

səbəbləri və təqsirkarları üzrə olmaqla qruplara ayrılır. Fikrimizcə, material məsrəfləri üzrə normadan kənarlaşmalar çox sayda faktorlardan, habelə materialın bir növünün başqa biri ilə əvəz olunmasından, daxil edimiş materialların müəyyən standartların tələblərinə müvafiqliyindən və materiallardan səmərəli istifadə edilməsindən irəli gələ bilər.

2.2. Material-istehsal ehtiyatlarının analitik və sintetik uçotu

Mal-material ehtiyatlarına aşağıdakı aktivlər aiddir (şəkil 6):

Şəkil 6: Mal-material ehtiyatları

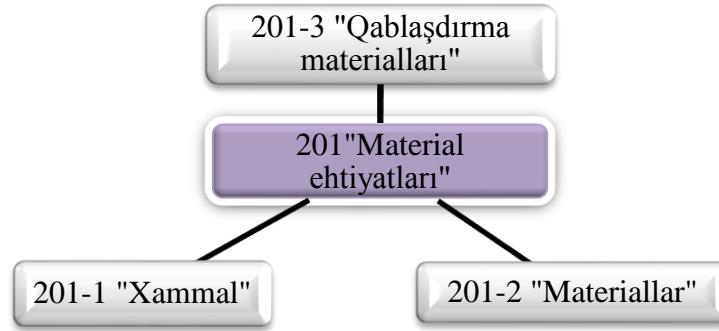

Mənbə: <http://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/static-pages/files/5caa54a838c03.pdf> (07.03.2022)

Xammal və materiallar dedikdə malların istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsində və müəssisənin tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə istifadə olunan və istifadə müddəti 1 ildən çox olmayan əşyalar nəzərdə tutulur. Onlar 201 №li "Material ehtiyatları" adlı hesabda uçota alınır. Bu hesaba açılan subhesablar şəkil 7-dədir.

Bundan əlavə, köhnə uçot qaydalarına uyğun olaraq müəssisədə "Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar" da uçota götürülürdü. Tezköhnələn əşyalara təsərrüfat inventarları, ləvazimatlar və başqa əmək vasitələri, müəssisənin işçilərinə verilmək üçün nəzərdə tutulan hazır geyim formaları və s. nümunə göstərmək olar. Əvvəllər köhnə uçot qaydalarına əsasən, faydalı istifadə müddəti bir ildən az olan inventarlar tezköhnələn və azqiymətli əşyalar sayılırdı və onlar istismara verildiyi an dəyərinin 50%-i, qalan 50%-i isə istismar müddəti bitdikdən sonra silinirdi. Lakin, artıq yeni uçot qaydalarında bu cür hesab və anlayış yoxdur, ona görə də, bu cür əşyalar "Material ehtiyatları"nın tərkibində uçota alınır. Onlar istifadəyə yararsız olduğu halda isə, xərclərə silinir (<http://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=301>).

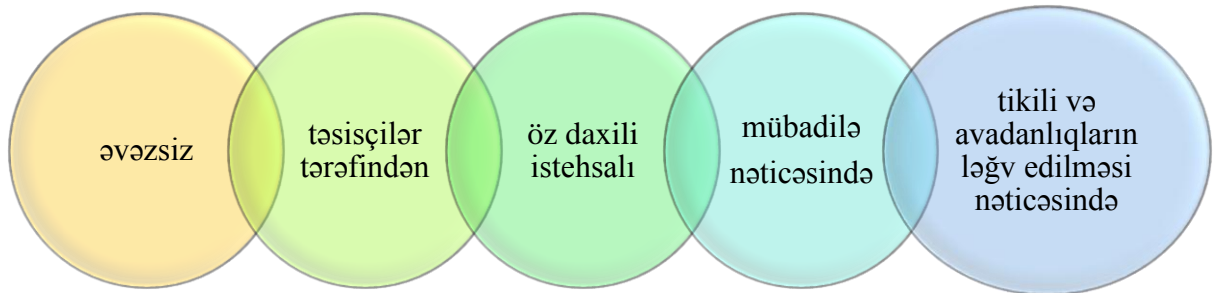
Şəkil 7: 201 Nöli hesabın subhesabları

Mənbə: https://drive.google.com/file/d/1QZoe4Qf2OrVEGX-BCU1-ekHXqpCKF_I/view (11.11.2021)

Materiallar müəssisəyə bir çox hallarda alqı-satqı əməliyyatlarının nəticəsi olaraq malgöndərənlərdən daxil olunur. Bununla bərabər, digər daxil olma yolları da vardır ki, bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik (Şəkil 8):

Şəkil 8: Materialların daxil olma yolları

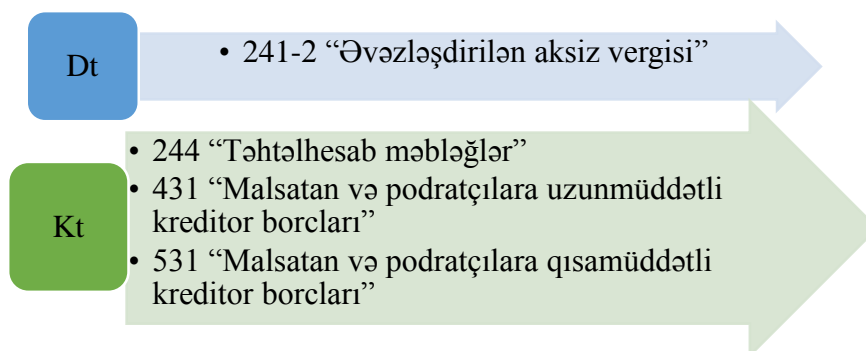

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli Qaydalarından istifadə edilməklə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Materialların əsasən alqı-satqı əməliyyatları nəticəsində daxil olduğunu qeyd etmişdik. Gəlin bu daxilolmalara hansı yazılışların verildiyini daha ətraflı araşdıraq. Alqı-satqı əsasında mal-material ehtiyatları əldə olunan zaman müxabirləşmələr aşağıdakı kimidir (<http://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=301>):

1. Material ehtiyatlarının dəyərində 201 Nöli hesabın debeti, 244 Nöli, 431 Nöli, 445 Nöli, 531 Nöli, 536 Nöli hesabların krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.
2. Aksiz vergisi tətbiq olunan məhsul istehsalında istifadə edilən aksiz vergili xammal əldə olunan zaman eyni xammal və materiallar üzrə hesablanılan aksiz vergisinə (şəkil 9):

Şəkil 9: Aksiz vergisinin hesablanması

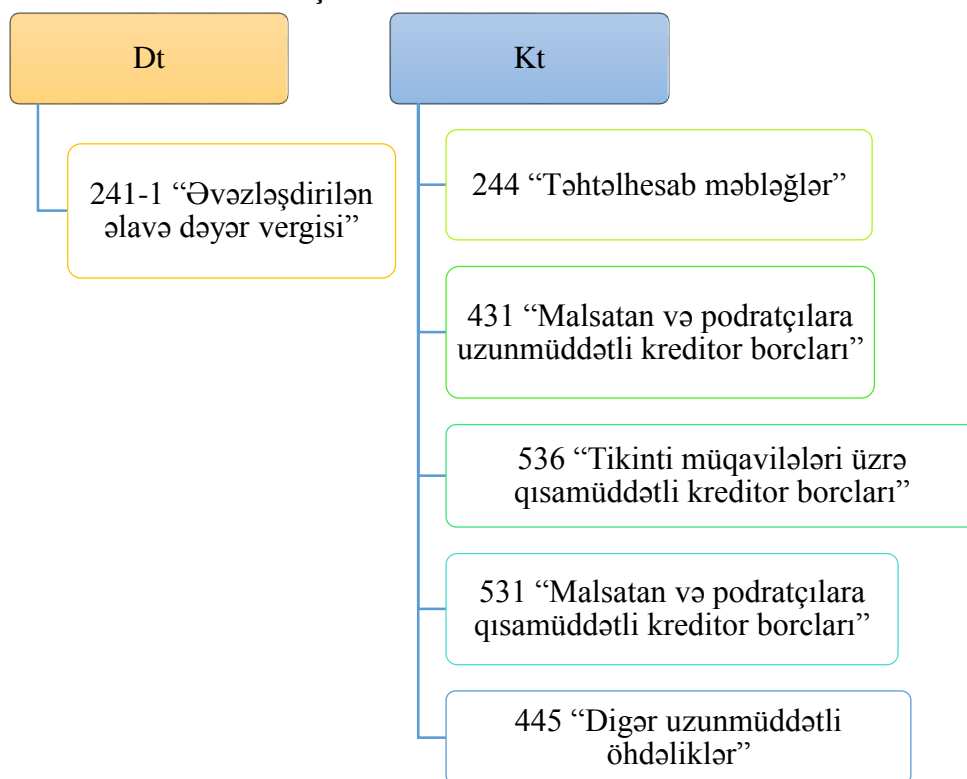
Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/34909> (16.02.2022)

- Əgər əldə olunmuş material və xammallara görə ödənilmiş aksiz vergisinin əvəzləşdirildiyi halda 521 nömrəli hesabın debeti, 241-2 nömrəli hesabın krediti üzrə yazılış verilir.

- Əksinə olduqda isə bu yazılış 201 №li hesabın debeti və 241-2 №li hesabın krediti şəklində olur.

3. Əldə olunmuş material ehtiyatlarla bağlı ƏDV-nin hesablanması üzrə (şəkil 10):

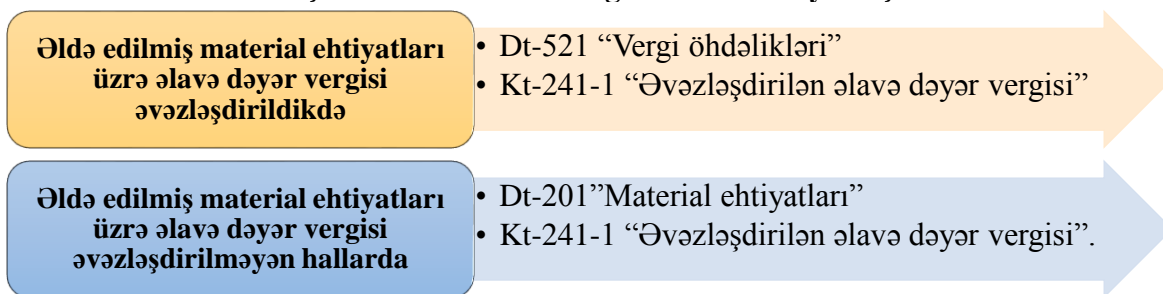
Şəkil 10: ƏDV-nin hesablanması

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin 30 yanvar 2017-ci il tarixli Qaydalarından istifadə etməklə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

ƏDV üzrə digər mühasibat yazılışları (şəkil 11):

Şəkil 11: ƏDV üzrə digər mühasibat yazılışları

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/34909> (30.01.2022)

4. Material ehtiyatları, mallar və başqa ehtiyatların satın alınması ilə bağlı olan öhdəliklərdən ötrü faiz xərcləri yaranır ki, bu halda müxabirləşmə qeyd etdiyimiz şəkildə olmalıdır:

Dt-751-1 “Faiz xərcləri”

Kt-434 “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”

Kt-537 “Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları”.

Şəkil 12: Təsisçilər tərəfindən daxil olan materialların uçotu

	DT	KT
Səhmlərin buraxılmasına:	302 “Nizamnamə (nominal) kapitalının ödənilməmiş hissəsi”	301 “Nizamnamə (nominal) kapitalı”
Material ehtiyatların daxil edilməsi üzrə:	201 “Material ehtiyatları”	302 “Nizamnamə (nominal) kapitalının ödənilməmiş hissəsi”

Mənbə: <http://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=301> (27.01.2022)

Şəkil 12-də də daha bir daxil olma üsulu ilə bağlı müxabirləşmə aparılıb.

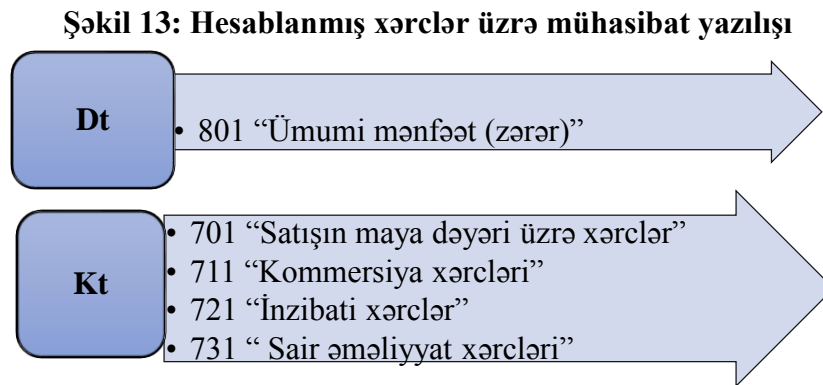
Maddi resurslar müəssisənin öz daxili istehsalından daxil olarsa, bu halda müvafiq mühasibat yazılışı 201 sayılı hesabın debeti və 204 sayılı hesabın krediti üzrə olar. Belə olduqda onların ilkin dəyəri maya dəyəri ilə ölçülür. Qeyd olunan daxil olma metodlarından biri də tikili və avadanlıqların sökülüb ləğv edilməsindən əldə edilən material resurslarıdır. Belə halda 201 Nəli hesabın debeti, 611 Nəli hesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Bu cür daxil olmalardan əldə edilən mal-material ehtiyatları bazar qiyməti ilə uçota alınır. Bildiyimiz kimi, xammal və materialların buraxılış edən müəssisədə materialların çıxışına tələbnamə və “daxili

qaimə” əsasında icra edilə bilər. Xammal və materialların satışı zamanı onların çıxışları elektron şəkildə olan qaimə-faktura ilə rəsmiləşdirilir.

Xammal və materiallar müəssisə daxilində istifadə olunduqda, onların dəyəri 201 Nöli hesabın kreditindən 202, 711, 721, 731 nömrəli hesabların debetinə silinir.

Satış məqsədi ilə saxlanılan başqa aktivlər, satılmış material ehtiyatları və digər ehtiyatların gəlirlər üzrə mühasibat yazılışı 611 və 601 nömrəli hesabların debeti və 801 nömrəli hesabın krediti üzrə verilir (<http://www.e-qanun.az/framework/34909>).

“Satılmış, əvəzsiz verilmiş və silinmiş material ehtiyatları, satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlər və digər ehtiyatlar üzrə hesablanmış xərclər üzrə yazılış” aşağıdakı kimidir (şəkil 13):

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin Qaydalarından istifadə etməklə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (<http://www.maliyye.gov.az/>), (15.02.2022)

Müəssisənin material ehtiyatlarının az gələrkən əskikgəlmələr və itkilərin səbəbləri və təqsirkar olan şəxslər müəyyən olunmaqla onların məbləğləri təqsirkar şəxslərin hesabına aid olunmaqla bazar qiyməti məbləğinə 217 nömrəli hesabın “müvafiq subhesablar”ının debeti və 611 nömrəli hesabın “müvafiq subhesablar”ının krediti üzrə müxabirləşmə aparılır (Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y.M., 2013: s. 136).

Əskik gəlmələr zamanı təqsirkar şəxslərin müəyyənləşdirilə bilmədiyi hallarda, sözü gedən əskikgəlmələr müəssisənin məsrəflərinə aid olunmaqla ehtiyatların dəyərinin ucuzlaşmasına görə qeydlər üzrə məbləğlər var olduqda 208 nömrəli hesabın “müvafiq subhesablar”ının debeti və “201, 206 nömrəli hesablar”ın “müvafiq subhesablar”ının krediti üzrə, onların ilkin dəyərinə və ya mümkün xalis satış dəyərinə “731 nömrəli hesab”ın “müvafiq subhesablar”ının debeti və “201, 206

nömrəli hesablar”ın “müvafiq subhesablar”ının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

Müəssisənin material-istehsal ehtiyatlar üzrə artıqqəlmələri isə mühasibat uçotu subyektinin qazancına daxil olunmaqla 201 nömrəli hesabın “müvafiq subhesablar”ının debetində və 611 nömrəli hesabın “müvafiq subhesablar”ının kreditində göstərilir.

2.3. Material ehtiyatlarının uçotu metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Məlumdur ki, anbarlarda material ehtiyatlarının uçotu anbar uçotu kartoçkalarında aparılır və onlar ilkin mədaxil və məxaric sənədləri əsasında doldurulur. İlk sənədlərin məlumatları anbar uçotu kartoçkalarına yazıldıqdan sonra yoxlanılmaq və taksirovka edilmək üçün reyestr üzrə mühasibatlığa verilir. Mühasibatlıqda materialların uçotu bir neçə variantdan aparılır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, iqtisadi operativ mühasibat, yaxud qalıq metodu progressiv metod kimi xarakterizə edilir. Qalıq metodun tətbiqi zamanı mühasibatlıq anbar-sort uçotunu analitik uçot kartoçkalarında və dövriyyə cədvəllərində ayrı-ayrılıqda təkrar etmir və analitik uçot registri kimi yalnız anbar uçotu kartoçkalarından istifadə olunur. Hər gün, yaxud da müəyyən olunmuş vaxtlarda (həftədə bir dəfədən az olmayaraq) mühasibatlığın müvafiq şöbəsinin işçisi anbara gəlir və anbar uçotu kartoçkalarında aparılmış yazılışların düzgünlüyünü yoxlayır və imza edir. Anbar müdiri, bəzi hallarda isə mərkəzi mühasibatlığın işçisi ayın sonunda hər bir nomenklatura nömrəsi üzrə maddi qiymətlilərin qalığı haqqında miqdar məlumatlarını anbar uçotu kartoçkalarında materialların qalığının uçotu cədvəlinə köçürür. Bir qayda olaraq qalıq cədvəli mühasibatlığın işçisi tərəfindən yoxlandıqdan və viza edildikdən sonra mərkəzi mühasibatlığa təhvil verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi mühasibatlığa daxil olmuş ilkin sənədlər yoxlandıqdan və taksirovka edildikdən sonra materialların hər bir nomenklatura nömrəsi üzrə nəzarət kartotekasına qoyulur və həmin kartotekanın məlumatları əsasında fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə mühüm material növlərinin hərəkəti,

istifadəsi və qalığı haqqında aylıq statistik hesabat tərtib edilir (Abbasov Q.Ə., 2019: s.76).

Təcrübədən məlumdur ki, uçotun jurnal-order formasının tətbiqi şəraitində malsatan və podratçılarla hesablaşmaların uçotu 6 saylı jurnal-orderdə aparılır. Jurnal-order bir qayda olaraq, ayın əvvəlinə malsatan və podratçılarla başa çatdırılmamış hesablaşma məbləğləri ilə açılır. 6 saylı jurnal-orderdə analitik uçot hər bir tədiyyə sənədi, mədaxil orderi və qəbul aktı üzrə həyata keçirilir. Materialların faktiki maya dəyərini və onların uçot qiymətləri ilə maddi qiymətlilərin dəyərindən kənarlaşmalarını müəyyən etmək, eləcə də, mühasibatlıqda sintetik və analitik uçotu əlaqələndirmək məqsədilə hər ayın sonunda 10 saylı “Material qiymətlilərinin hərəkəti” adlı xüsusi cədvəl tərtib olunur. Sərf olunmuş xammal və materialları istehsal məsrəfləri uçotunun müvafiq obyektlərinə silmək üçün mühasibatlıqda 1 saylı “Material sərfinin bölüşdürülməsi” cədvəli tərtib edilir. Dissertasiya işinin əvvəlki paragraflarında deyildiyi kimi, material ehtiyatlarının uçotunun əsasını materialların hərəkətini əks etdirən ilkin sənədlər təşkil edir. Bu səbəbdən də, mövcud bazar münasibətləri aspektində material ehtiyatlarının uçotunun təşkil olunması metodikasının təkmilləşdirilməsinə sənədləşdirmənin ilk olaraq sadələşdirilməsindən başlanılır. Məhz bu baxımdan, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində tətbiq edilən ilkin sənədlərin sayının azaldılması, ixtisara salınması və onların müasir informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla işlənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Malsatanların hesablaşma sənədlərinə əsasən materialların mədaxil edilməsi zamanı xüsusi möhür tətbiq olunur və həmin möhürdə mədaxil orderinin əsas rekvizitləri öz əksini tapır. Materialların mədaxili faktı möhürdə maddi-məsul şəxsin imzası ilə təsdiq edilir. Tədiyyə sənədləri olmayan materialların, eləcə də faktiki miqdarı, məbləği və digər göstəriciləri malsatanların müşayətedici sənədlərindəki məlumatlara uyğun gəlməyən materialların mədaxili isə aktla rəsmiyyətə salınır. Təhtəhesab şəxslər vasitəsi ilə, həmçinin, müəssisənin öz sexlərindən daxil olan materialların mədaxili birbaşa və yalnız anbar uçotu kartoçkalarında yazılış aparmaqla rəsmiləşdirilir. Bunun üçün anbar uçotu kartoçkasında material təhvil

verən şəxsin imzası üçün əlavə qrafa açmaq kifayət edir. Zənnimizcə, sənaye müəssisələrində materialların istehsalata buraxılışını və onların daxili yerdəyişməsinə də ilkin sənədlər (tələbnamələr, qaimələr, limit-zabor kartları) tərtib etmədən birbaşa anbar uçotu kartoçkalarında yazılış aparmaqla rəsmiləşdirmək olar. Bu zaman materialları qəbul edən şəxsin imza etməsi üçün kartoçkada əlavə qrafa nəzərdə tutulması məqsədəuyğun sayılır. Materialların istehsalata buraxılması və alınması üzərində qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək məqsədi ilə kartoçkaları iki nüsxədə tərtib etmək, onlardan birini anbardarda, digərini isə materialları qəbul edən şəxsə saxlamaq olar. Materialların uçotunun operativ-mühasibatilə ya da saldo metodu ilə təşkil olunması tövsiyyə edilir. Praktiki təcrübə göstərir ki, bəhs olunan metodun tətbiqi uçotun ilkin informasiyanın hesablama maşınlarına əl ilə daxil edilməsi səmərəli sayıla bilər (Səbzəliyev S.M., 2018: s. 221).

Bu şəraitdə, təqdim olunan metod uçotdakı paralellizmi yox etməyə və onun operativliyini yüksəldərək uçot işlərinin həcmi xeyli azaltmağa imkan verir.

Amma uçot praktikasında informasiya texnologiyalarının daha da geniş tətbiq olunması həmin metodun səmərəliliyini şübhə altına alır. Elə bu səbəbdən də, müasir bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri material ehtiyatlarının uçotunun təşkili variantlarını və metodlarını sərbəst seçir. Fikrimizcə, məsələyə bu prizmadan yanaşma müəssisələrin sərbəstliyini artırır və eləcə də materiallardan qənaətlə istifadə olunmasında onların məsuliyyətini yüksəldir.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq material ehtiyatlarının uçotunun təşkili metodologiyası və metodikasının daha çevik olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, inflyasiya şəraitində material ehtiyatlarının uçot və hesabatda əks etdirilməsi qaydalarının işlənilib hazırlanması və müvafiq normativ sənədlərdə öz əksini tapması probleminin həlli obyektiv zərurətə çevrilir. Buna uyğun olaraq material ehtiyatları üzrə müəssisənin hesabatında material ehtiyatların qiymətləndirilməsi üzrə uçot siyasəti, material ehtiyatlarının cari dəyəri və rəqəmsallaşdırılan məbləğlər kimi informasiyaların olması və onların açıqlanması məqsədəuyğun sayılır.

III FƏSİL. MATERIAL RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

3.1. Material resurslarından istifadənin kompleks təhlili metodikası

2021-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin təməli qoyuldu (<https://525.az/news/167141-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-video>).

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan “Ağıllı kənd” layihəsində məişət tullantılarının idarə olunması, “ağıllı” işıqlandırılma, müasir şəhərsalma standartlarının tətbiqi, soyuqadavamlı və isti ekoloji evlərin inşası, su elektrik stansiyalarının, bioqaz enerjisindən istifadə kimi amillər, günəş paneli stansiyalarının quraşdırılması, eyni zamanda, tam izolyasiya edilən və innovativ tikinti materiallarından istifadə etməklə tikilən sosial obyektlərin, iki yüz fərdi yaşayış evlərinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı prosesinin əlavə enerji mənbələri ilə təminatı “Ağıllı kənd”in nə səviyyədə üstünlüklərə sahib olduğunu söyləməyə əsas verir (<https://axar.az/news/gundem/571998.html>). Bu layihə material resurslarına qənaətə, alternativ enerji növlərindən istifadə nəticəsində materialtutumunun aşağı olmasına səbəb olmaqla iqtisadi cəhətdən səmərəlidir.

Bazar münasibətlərinin meydana gəldiyi və iqtisadiyyatın intensiv şəkildə inkişaf etdiyi hazırki dövrdə maddi, əmək və maliyyə resurslarına qənaət olunması və təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi öz həllini tələb edən məsələyə aşkarlanır. Aydındır ki, istehsal resurslarından faydalı istifadəsi, eyni zamanda, materiallar və xammala qənaət olunmasına, istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə əlverişli şərait yaradır. Aparılan nəzəri tədqiqatlar və praktika göstərir ki, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində material resurslarına qənaət qeyri-məhsuldar xərclərin ləğv olunması və istehsala texniki cəhətdən əsaslandırılmış mütərəqqi normaların tətbiq edilməsi yolu ilə reallaşdırılır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, xammal və materialların mütərəqqi normaları elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri nəticəsində ildən-ilə dəyişir və bu normaların istehsala

tətbiqi müəssisə kollektivini materiallardan daha da qənaətlə istifadə olunmasına səfərbər edir. Məhz buna görə də, bazarın tələbinə uyğun məhsul istehsalı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsinin xammal və materiallardan effektiv istifadə dərəcəsi bilavasitə asılı olması faktının iqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanması tamamilə qanunauyğun və məntiqi görünür. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi”nin dərc etdiyi rəsmi məlumatlara əsasən ölkənin əksər maddi istehsal bölmələrində material məsrəfləri istehsalat məsrəflərinin 60-70 faizə qədərini təşkil edir (Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş. və İsmayılov N.M., 2010: s. 490).

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi sənaye müəssisələrində də xammal, material və yanacaq sərfinin bir faiz azaldılması milyardlarla manat əlavə məhsul istehsalına bərabər tutulur. Lakin bu faktorun əhəmiyyətinə baxmayaraq, hələ də təsərrüfat subyektlərində material resurslarından lazımı səviyyədə qənaətlə və səmərəli istifadə olunmur. Bir çox müəssisə və təşkilatlarda məhsul vahidinin istehsalına ölkəmizin qabaqcıl müəssisələrinin xərclədikləri material, xammal, enerji və yanacaq normalarından xeyli çox resurs sərf edilir. Məhsul istehsalına normadan artıq xammal və material sərf edilməsi, öz növbəsində, onların dövr sürətinin zəiflənməsinə və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində qənaət rejiminə riayət olunması üzərində operativ nəzarətin gücləndirilməsi və material resurslarından istifadənin kompleks təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması obyektiv zərurətə çevrilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin dərc etdirdiyi məcmuədə “istehsalın artımını məhdudlaşdıran amillərin 40,7 faizi, o cümlədən, orta və iri müəssisələrdə 45,3 faizi xammal və materiallar əldə etmək üçün maliyyə vəsaitinin olmaması” faktının ayrıca pozisiya üzrə göstərilməsi, material resurslarının çatışmazlığı, kompleksizliyi, resepturaların təmin olunmaması, təchizatın ahəngdarlığının pozulması və sair amillərin fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrində boşdayanmaların başlıca səbəbi kimi xüsusi vurğulanması problemin həllinin zəruriliyini daha da artırır (<https://pandia.ru/text/78/506/83412-20.php>). Bundan başqa,

müasir dövrdə kommersiya hesabının prinsiplərinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bir çox subyektiv və obyektiv amillər istehsalın faydalılığı problemini xüsusi olaraq aktuallaşdırır, qeyd olunan problemin qoyuluşuna və həllinin tapılmasına təzə yanaşmalar əlavə edir, material resurslarına qənaət olunması və məhsulun materialtutumunun aşağı salınması iqtisadi strategiyanın əsas məsələsinə və bazar iqtisadiyyatının atributuna çevrilir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, material təminatının (bağlanmış müqavilələrə və kontraktlara uyğun olaraq) ahəngdarlığı və komplektliliyi maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəni təmin etməklə bərabər istehsalın intensiv inkişafına əlverişli şərait yaradır, boşdayanmalardan olan itkilərin və qeyri-məhsuldar xərclərin ixtisar edilməsinə bilavasitə imkan verir.

Məhz bu baxımdan, təsərrüfat subyektlərində əhatəli təkrar istehsalın intensiv şəkildə inkişaf formasına keçidlə bağlı olaraq məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun aşağı salınmasının rolu və əhəmiyyəti xüsusilə artır. Çünki müasir dövrdə məhsulun materialtutumunun azaldılması xammal, material, yanacaq və enerjidən istifadənin yaxşılaşdırılması, istifadə olunan əmək və material resurslarının hər pul vahidinə düşən mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması istehsalın iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Belə bir şəraitdə materiallara olan tələbatın düzgün hesablanmaması istehsalın normal şəkildə prosesini pozur, malgöndərmələrə aid müqavilə və kontraktların icrasına neqativ təsir edir. Bunlardan aydın olur ki, material ehtiyatlarına olan tələbatın doğru hesablanması, fərqli material növləri üzrə təchizatın tam planlaşdırılması, maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi üzərində operativ uçotun və sistemli nəzarətin təşkili istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi probleminin həll olunmasında heç də az rola malik deyil. Bu zaman materialların hərəkəti üzərində sistemli mühasibat uçotunun və onlardan istifadənin kompleks təhlilinin əsas vəzifəsi vəsaitin qorunmasına operativ nəzarət etməkdən ibarət olur.

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində materiallardan effektiv istifadə edilməsi və məhsulun (iş və xidmətlərin)

materialtutumunun azaldılması problem olaraq kimi qarşıda durur. Lakin stabil qiymət siyasəti var olmayan bazar münasibətləri şəraitində dəyər ifadəsində hesablanılan və qiymətləndirilən materialtutumu göstəricisi təchizatın planlaşdırılmasında az əhəmiyyət kəsb edir. Danılmaz faktdır ki, sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının həcmnin artması material məsrəflərinin məxsusi çəkisinin artmasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan, təsərrüfat subyektlərində resurs təminatının halının öyrənilməsi və material ehtiyatlarından istifadə olunmanın kompleks təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması gedən tədqiqatın ilkin məqsədinə uyğun gəlir. Zənnimizcə, bir neçə mərhələdə həll edilən həmin problemlər içərisində “Material resurslarının hərəkəti və onlardan istifadənin dinamikasının təhlili” bloku xüsusi yer tutur. Çünki müasir idarəetmədə material resurslarına sərfəli istifadə və onlardan yararlanmanın səmərəliliyini göstərən göstəricilərin dəyişmə meylinin öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlil həlledici rol oynayır (<https://pandia.ru/text/78/506/83412-20.php>). Aydın ki, itkilərin çoxalması, tələbatdan artıq xammal və materialların tədarük edilməsi, onların daşınma xərclərinin artması, maddi ehtiyatların sərf olunma normalarının köhnəlməsi və alış qiymətlərinin kəskin dəyişməsi material resurslarından istifadənin effektivliyini ənənəvi qaydada öyrənməyə və qiymətləndirməyə imkan vermir.

Material resurslarına olan tələbatın düzgün hesablanmaması, texniki şərtlərə və standartlara uyğun olmayan maddi-texniki ehtiyatların tədarük edilməsi və istehsalın texnologiyasının dəyişməsi nəticəsində bir materialın digəri ilə əvəz edilməsi lazım gəlir.

Məhz buna görə də, nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda “kənarlaşmaların səbəbinin istifadə olunmuş materialların keyfiyyətində, məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə düşən material sərfi normalarında, maddi resursların qiymətinin dəyişməsində və sair amillərdə axtarılmasının məqsədəuyğunluğunun xüsusi vurğulanması” (Hacıyev Q, 2012: s. 63), zənnimizcə tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Lakin yuxarıda qeyd olunan nəzəri tezisə doğruluğuna baxmayaraq, təcrübədə bir sıra hallarda material resurslarından istifadənin təhlili metodikası

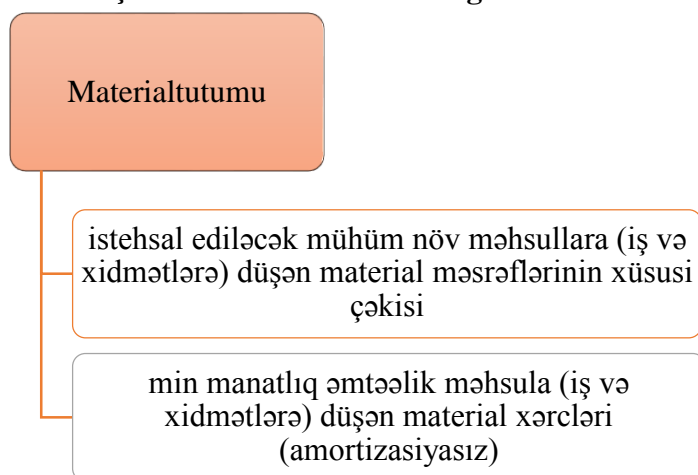
norma və qiymət amilləri üzrə işlənib hazırlanır və digər faktorların təsiri diqqətdən kənar qalır. Praktikadan məlumdur ki, materialların alış qiymətinin və onların sərfi normasının dəyişməsi xammalın daşınma məsafəsindən, nəqliyyatın növündən, işçilərin ixtisas səviyyəsindən, materialların keyfiyyətindən, istehsalın texnologiyasından və sair iqtisadi parametrlərdən asılı ola bilər. Bir qayda olaraq, material sərfi norması “resursların faydalı sərfi, istehsalın texnologiyasından asılı olaraq yaranan tullantılar və ehtiyatların limit daxilində nəzərdə tutulan itkisi” (Маркин Ю.П., 1992: с. 49) kimi ünsürlər (elementlər) əsasında formalaşır. Əmtəlik məhsulun istehsalın olunmasına sərflənən material məsrəfləri isə öz tərkibinə istehsal-istismar prosesində sərflənmiş material qiymətlilərini daxil edir. Məhz buna görə də, məhsulun materialtutumunu dəyər ifadəsində hesablayarkən əmtəlik məhsulun istehsal edilməsinə sərflənən material məsrəflərinin və onlardan istifadə zamanı yaranan itkilərin qruplaşdırılması mexanizminə xüsusi fikir verilməsi tədqiqatın məqsədinə və vəzifələrinə tam uyğun gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin bazasında olan əmtə-material qiymətlilərinin zay olmasından formalaşan itkilər və artıq sərflənmiş elektrik enerjisi üçün ödənilən cərimələr və s. material xərclərinə aid oluna bilər. Ona görə də, müasir bazar münasibətləri şəraitində məhsulun materialtutumu hesablanılarkən məmulat vahidinə sərflənən bütün material ehtiyatları nəzərə alınır. Əmtəlik məhsulun bir manatına sərflənən material məsrəflərinin faktiki və plan səviyyəsi müəssisənin biznes-planında, məhsulun maya dəyərinə aid faktiki və plan kalkulyasiyalarda verilir (İsmayılov N.M., 2012: s. 36-44). Aydın ki, bu göstəricilərdən istifadə etməklə material resurslarına mövcud tələbatı öyrənmək xeyli asan olur.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, müasir zamanda material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstəricilər blokuna aşağıdakılar daxil edilir (şəkil 14, bax. əlavə 1).

Bazar iqtisadi şəraitində materiallardan istifadə effektivliyini və onun tempini göstərən materialtutumu göstəricisi isə iki mühüm iqtisadi parametr üzrə planlaşdırılır (şəkil 15):

Şəkil 15: Materialtutumu göstəricisi

Mənbə: <https://pandia.ru/text/78/506/83412-27.php> (16.02.2022)

Lakin bəzi hallarda təsərrüfat subyektləri tələbatdan artıq material resurlarının əldə edilməsi və normativdən artıq ehtiyatların yaradılması üçün səy göstərir. Nəticə etibarıyla material resurslarından istifadənin səmərəliliyi aşağı düşür, maddi qiymətlilərin saxlanması ilə əlaqədar xərclərin məbləği artır və onların keyfiyyətinin dəyişməsi hesabına məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun səviyyəsi yüksəlir. Məhz buna görə də, kompleks təhlil zamanı material tədarükünün müqavilələrlə (sifarişlərlə) örtülməsi vəziyyətinə, müqavilələrin və kontraktların yerinə yetirilməsi səviyyəsinə xüsusi fikir verilir. Fikrimizcə, kompleks təhlil prosesində materialların müəssisəyə daxil olma səviyyəsini natural ifadədə qiymətləndirməklə kifayətləndirmək nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün deyildir. Çünki müasir dövrdə təsərrüfat subyektləri müxtəlif ölkələrdən və malsatanlardan hazır məhsul çıxımına görə fərqlənən xammal və materiallar alır. Ona görə də malsatanlardan daxil olan material resurslarını kəmiyyət etibarlı ilə analiz etməklə bərabər onların keyfiyyətini iqtisadi parametrlər üzrə araşdırmaq metodiki və metodoloji cəhətdən düzgün olmaqla kompleks iqtisadi təhlilin məqsədinə və vəzifələrinə tam uyğun gəlir. Bundan başqa, bazar münasibətləri şəraitində kontraktlar və müqavilələr nəzərə alınmaqla material resurslarının tədarükü prosesində vaxt amili həlledici rol oynayır.

Təcrübədə material göndərmələrinin müntəzəmliliyini qiymətləndirmək üçün orta kvadratik kənarlaşma, göndərmələrin qeyri-bərabərliyi əmsalı və variasiya

əmsalı kimi verilərdən istifadə edilir (<https://pandia.ru/text/78/506/83412-22.php>). İdarəetmə və təhlil işləri yaxşı qurulmuş təsərrüfat subyektlərində isə kompleks təhlildən fərqli olaraq material təminatının cari və operativ təhlilinə üstünlük verilir.

3.2. Materialtutumu və materialveriminin təhlili və qiymətləndirilməsi

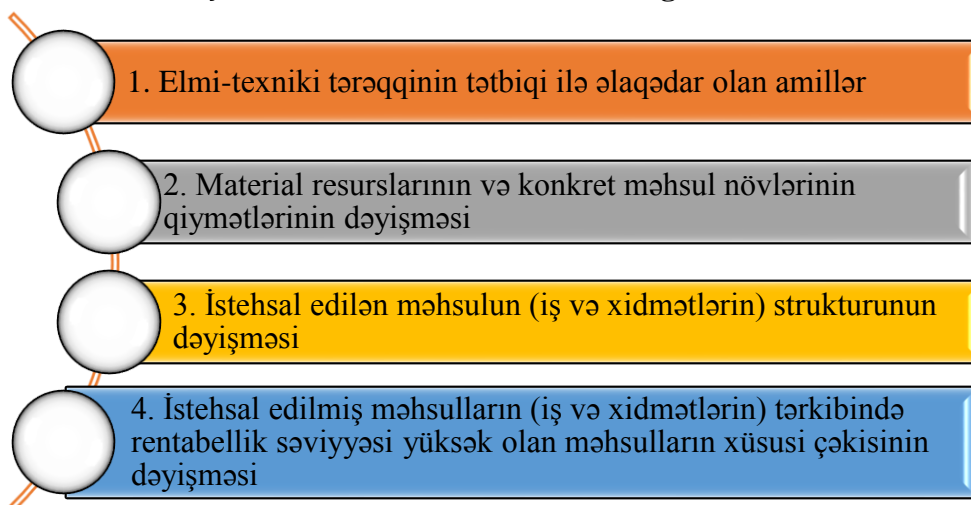
Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, material ehtiyatlarından istifadənin kompleks təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması prosesində həmin resurslardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin dinamikası öyrənilir və qiymətləndirilir. Hesablamaya iki və daha artıq ilin məlumatlarının cəlb edilməsi inflyasiya amilinin təsirinin nəzərə alınmasını və real nəticə əldə etmək məqsədilə materialtutumu göstəricisinin səviyyəsinin təshih edilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Çünki bazar rəqabəti şəraitində müflisləşmənin qarşısının alınması, müəssisənin daxili və xarici bazarlarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsi digər iqtisadi parametrlərlə yanaşı məhsulun materialtutumu göstəricisinin səviyyəsindən də bilavasitə asılı olur.

Məhz buna görə də, kompleks təhlil prosesində məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna dair faktiki göstəricilər eyniadlı məhsul buraxan və eyni bazarlarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin materialtutumu göstəriciləri ilə müqayisə olunur və sözügedən iqtisadi parametrlərin səviyyəsinin aşağı salınmasını təmin edən texniki, texnoloji, iqtisadi və təşkilati xarakter daşıyan amillər aşkar edilir və müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Bir qrup iqtisadçılar məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olan amillərin və buraxılan məhsulların strukturunun dəyişməsinin xüsusi təsir göstərdiyini qeyd edir (Барнгольц С.Б. и Мельник М.В., 2003: с.126). Digər qrup isə bunların əksinə olaraq material sərfi normalarının və qiymətlərinin dəyişməsinə ön plana çəkir (Баканов М.И. и Шеремет А.Д., 2001: с.416).

Zənnimizcə, bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsir göstərən amillər aşağıda şəkil 16-dakı kimi sistemləşdirilə bilər: Göründüyü kimi, məhsulun materialtutumuna bütün hallarda istehsalın strukturunun, xammal və materialların qiymətinin, xammal sərfi normalarının və

hazır məhsulun buraxılış qiymətlərinin biznes-plana nisbətən dəyişməsi təsir göstərir.

Şəkil 16: Materialtutumuna təsir göstərən amillər

Mənbə: <https://pandia.ru/text/78/506/83412-24.php> (19.03.2022)

Bazar münasibətləri şəraitində ayrı-ayrı məhsul növlərinin materialtutumu göstəricisinin və onun səviyyəsinin dəyişməsi səbəblərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə yuxarıda sadalanan amillərin material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən materialtutumuna (materialveriminə) təsiri iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablanılır və qiymətləndirilir.

Şəkil 17: Əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsir göstərən amillərin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Göstəricilər	Hesablamanın şərti				
	istehsalın həcmnin dəyişməsi	əmtəlik məhsulun strukturunun dəyişməsi	udəl xammal sərfinin dəyişməsi	material vahidinin qiymətinin dəyişməsi	əmtəlik məhsul vahidinin buraxılış qiymətinin dəyişməsi
A	1	2	3	4	5
biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
1.Hesablama	faktiki	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
2.Hesablama	faktiki	Faktiki	biznes-plan	biznes-plan	biznes-plan
3.Hesablama	faktiki	Faktiki	faktiki	biznes-plan	biznes-plan
4.Hesablama	faktiki	Faktiki	faktiki	faktiki	biznes-plan
Faktiki	faktiki	Faktiki	faktiki	faktiki	Faktiki

Mənbə: Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş. və İsmayılov N.M., 2010: s.507

Şəkil 17-dən bunu aydın görə bilərik. Zənnimizcə, materialtutumunun yuxarıda sadalanan göstəricilərindən istifadə etməklə materiallardan istifadə səviyyəsini hər il üçün ayrı-ayrılıqda və qiymətlər nəzərə alınmaqla konkret illər üzrə dinamikasını öyrənməklə maya dəyərini tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olan material məsrəfləri haqqında dəqiq və obyektiv məlumat əldə etmək mümkün olur, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini səfərbər etmək və optimal idarəetmə qərarlarını işləyib hazırlamaq xeyli asanlaşır.

Qeyd olunan yöndə təhlil işi aparmaqdan ötrü nəzərdə tutulan hər hansı təsərrüfat subyektinin materialları əsasında aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması zərurəti yaranır (cədvəl 2).

2 Nöli cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi əmtəlik məhsul buraxılışı üzrə biznes-plan 62,5 faiz yerinə yetirilmiş və müəssisə nəzərdə tutulduğundan -4058430 manat məbləğində az məhsul istehsal etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən material xərcləri 39,1 faiz aşağı düşmüşdür.

2020-ci ildə müəssisə üzrə ümumilikdə materialtutumunun səviyyəsi aşağı düşmüş və əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən birbaşa material məsrəfləri 40 faiz azalmışdır ki, bu da fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisə üçün müsbət hal hesab edilə bilər.

Məlumdur ki, materialtutumu göstəricisini yuxarıda qeyd olunan istiqamət üzrə xarakterizə etməklə kifayətlənmək nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün sayılmır. Məhz buna görə də, material məsrəflərinin ayrı-ayrı maddələr üzrə təhlili istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq aspektindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2 Nöli cədvəldən göründüyü kimi, əsas materiallar və xammal, yarımfabrikatlar və satın alınmış məmulatlar xərc maddələrinin xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 43,4 və 10,5 faiz aşağı düşmüşdür.

Zənnimizcə, satın alınmış məmulatlar və yarımfabrikatlar xərc maddəsinin xüsusi çəkisinin azalması müəssisədə ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. Təhlil prosesindən bu nəticəyə gəlinir ki,

mütləq ifadədə 3807259 manat (9746868-5939609) məbləğində materiala qənaət edilmişdir.

Cədvəl 2: Təsərrüfat subyekti üzrə məhsulun (xidmətlərin və işlərin) materialtutumunun təhlili

Məsrəf elementləri	2020		Biznes-plandan kənarlaşma (+;-)	
	biznes-plan	faktiki	mütləq ifadədə	%-lə
A	1	2	3	4
1. Material məsrəfləri, manatla O cümlədən:	9746868	5939609	-3807259	-39,1
a) xammal və əsas materiallar (tullantılar çıxılmaqla)	8713535	4939425	-3774110	-43,4
b) satın alınmış məmulatlar və yarımfabrikatlar	473333	423493	-49840	-10,5
c) köməkçi materiallar	-	-	-	-
ç) yanacaq	260000	275593	+15593	+6,0
d) enerji	300000	301098	+1098	+0,3
2. Müvafiq hesablar üzrə silinmiş material məsrəfləri (ümumi məsrəflərin tərkibindən çıxılır), manatla o cümlədən:	50939	29698	-21241	-41,1
a) qeyri-istehsal hesabları üzrə	3040	1781	-1259	-41,5
b) 191 saylı "Gələcək dövrlərin xərcləri" hesabı üzrə qalıqın artması (+), yaxud azalması (-)	12566	7147	-5419	-43,2
c) 515 saylı "Digər qısamüddətli xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar" hesabı üzrə qalıqın artması (+), yaxud azalması (-)	10000	5643	-4357	-43,6
ç) əmtəlik məhsula aid edilməyən bitməmiş istehsal qalıqının artması (+), yaxud azalması (-)	25333	15127	-10206	-40,2
3. Əmtəlik məhsulun maya dəyərində daxil edilən material məsrəfləri (sətir1-sətir2), manatla	9695929	5909911	-3786018	-39,1
4. Müəssisənin biznes-planında nəzərdə tutulmuş qiymətlə əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyəri, manatla	1082463 0	6766200	-4058430	-37,5
5. Min manatlıq əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumu (sətir3:sətir4x100), manatla	895	873	-22	-2,4
6. Əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərində birbaşa daxil edilən material məsrəfləri, manatla	7951044	4787027	-3164017	-40,0
7. Min manatlıq məhsula düşən birbaşa material məsrəfləri (sətir6:sətir4x100), manatla	734	707	-27	-3,6

Mənbə: <https://pandia.ru/text/78/506/83412-21.php> (02.02.2022)

Tədqiqat prosesində material ehtiyatlarının hər bir elementinin ümumi material məsrəflərinin tərkibində xüsusi çəkisi faiz ifadəsində tapılır və qiymətləndirilir.

Bunun üçün material resurslarının ayrı-ayrı növlərinin ümumi istehsal ehtiyatlarının tərkibində xüsusi çəkisi tapılır və müəyyən edilmiş göstəricilər hesabat və biznes-plan məlumatlarının həm ilin əvvəlinə, həm də ilin sonuna olan səviyyəsi ilə müqayisə edilir (Rzayev Q.R., 2008: s. 217).

Qeyd olunan istiqamətdə təhlil işi aparmaq üçün həm bütövlükdə nəzərdə tutulan ASC-nin, həm də onun ayrı-ayrı müəssisələrinin materialları əsasında analitik cədvəllərin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır.

Şəkil 18-in məlumatlarından görüldüyü kimi ASC-nin müəssisələrində bütövlükdə materiallardan istifadənin effektivliyini xarakterizə edən materialtutumu və materialverimi indikatorlarının biznes-plandan əlavə 2019-cu ilə nisbətdə də fərqliliyi özünü biruzə verir.

Aydındır ki, materialtutumu göstəricisinin səviyyəsinə fərqli xarakterə xas faktorlar təsir göstərə bilər və onların içərisindən birinci dərəcəli amillərin seçilməsi və qiymətləndirilməsi tədqiqatın məqsədinə və vəzifələrinə uyğun gəlir.

Bu zaman material məsrəflərinin ümumi məbləğinin və məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin dəyişməsi kimi amillərin materialtutumuna təsirini müəyyən etmək üçün bir aralıq hesablamağa ($41369374:70142556=0,589$) zərurət yaranır.

Bundan sonra iqtisadi analizin zəncirvari yerdəyişmə metodundan istifadə etməklə:

- həm material məsrəflərinin ümumi məbləğinin dəyişməsinin ($0,589-0,911=-0,322$),
- həm də məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin dəyişməsinin ($0,873-0,589=+0,284$) materialtutumuna təsirini hesablamaq olar.

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri $-0,038$ manat ($-0,322+0,284$) təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə ($0,873-0,911$) eynidir.

Zənnimcə iqtisadi təhlilin bu metodikasını qeyd etdiyimiz ASC-nin ayrı-ayrı müəssisələrinə şamil etmək və materialtutumunun səviyyəsinə təsir göstərən birinci və ikinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar.

Şəkil 18: ASC üzrə material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin dinamikasının təhlili

Göstəricilər	2019	2020		Biznes planın yerinə yetirilməsi, %	Kənarlaşma(+;-)		
		biznes-plan üzrə	faktiki		2019-cü ilə nisbətən		biznes-plan nisbətən%
					biznes-plan üzrə, %	faktiki %	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Müqayisəli qiymətlərlə təsərrüfat subyekti məhsulunun həcmi, manatla	68628158	70142556	47363400	67,5	+2,2	-30,9	-32,5
2.Material məsrəflərinin həcmi, manatla	61475146	63879742	41369374	64,8	+3,9	-35,2	-35,2
3.Materialtutumu (sətir2:sətir1), manatla	0,896	0,911	0,873	95,8	+1,7	-2,6	-4,2
4.Materialverimi (sətir1:sətir2), manatla	1,1164	1,0981	1,1449	104,3	-1,6	+2,6	+4,3

Mənbə: <https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/00841.pdf> (21.03.2022)

Aparılan nəzəri tədqiqatlar və praktika göstərir ki, materialverimi və materialtutumu kimi iqtisadi göstəricilərin həddinə yuxarıda sadalanan 1-inci dərəcəli amillərlə bərabər, 2-nci səviyyəli amillər də təsir göstərir:

- 1) məhsul (iş və xidmətlər) vahidinə çəkilən material xərci normasının dəyişməsi;
- 2) vahid materialın mövcud qiymətinin dəyişməsi.

Bundan başqa, inflyasiya prosesləri, satış bazarlarının dəyişməsi, xammal və materialların alış qiymətlərinin yüksəlməsi və nəqliyyat-tədarük xərclərinin artması (azalması) kimi ikinci dərəcəli amillər də məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna bilavasitə təsir göstərə bilər.

Şəkil 19: Nəzərdə tutulan TS-nin maddi resurslardan istifadənin faydalılığını ifadə edən materialverimi və materialtutumu indikatorlarının dinamikasının təhlili

Göstəricilər	2019	2020		Biznes planın yerinə yetirilməsi, %	Kənarlaşma(+;-)		
		biznes-plan üzrə	faktiki		2019-cü ilə nisbətən		biznes-plana nisbətən%
					biznes-plan üzrə, %	faktiki %	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Müqayisəli qiymətlərlə əmtəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi, manatla	10206297	10824630	6766200	62,5	+6,1	-33,7	-37,5
2.Material məsrəflərinin həcmi, manatla	8879784	9695929	5909911	60,9	+9,2	-33,4	-39,1
3.Materialtutumu (sətir2:sətir1), manatla	0,870	0,895	0,873	97,5	+2,9	+0,3	-2,5
4.Materialverimi (sətir1:sətir2), manatla	1,1494	1,1164	1,1449	102,6	-2,9	-0,4	+2,6

Mənbə: http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_362.pdf (12.02.2022)

Şəkil 19-dan görüldüyü kimi, material resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin səviyyəsi həm biznes-plana, həm də 2019-cü ilə nisbətən xeyli dəyişmişdir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, xammal və materialların alış qiymətinin tərkibində nəqliyyat-tədarük xərcləri çoxluq təşkil edir (<https://pandia.ru/text/78/506/83412-24.php>).

Aparılan təhlil işi göstərir ki, bütövlükdə sənaye üzrə istehsal olunan məhsulların maya dəyərini yarımından çoxunu material məsrəfləri və digər material-istehsal ehtiyatları təşkil edir. Bununla yanaşı, ölkə sənayesinin quruluşunda materialtutumlu sahə olan sənaye müəssisələri material-istehsal resurslarına qənaət edilməsində və ümumi daxili məhsulun materialtutumunun azaldılmasında mühüm rol oynayır.

Lakin onun ayrı-ayrı sahələri üzrə materialtutumu (materialverimi) göstəriciləri və ümumiyyətlə materiallardan istifadə səviyyəsi bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Bunu aşağıdakı 3 №li cədvəlin məlumatlarından əyani şəkildə görmək olar (cədvəl 3).

Cədvəl 3: ASC üzrə materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin dinamikasının təhlili

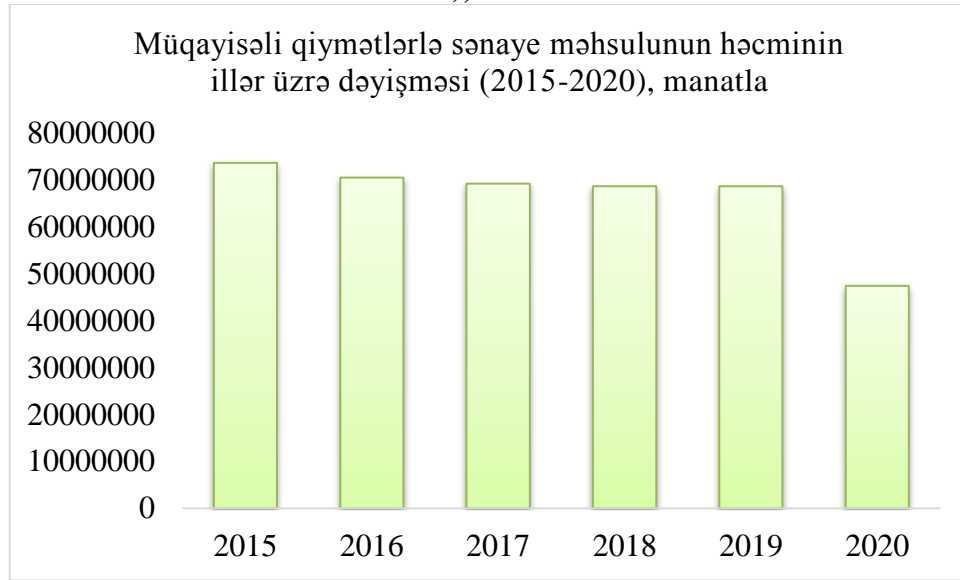
Göstəricilər	İllər üzrə					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1.Müqayisəli qiymətlərlə sənaye məhsulunun həcmi, manatla	73562941	70446611	69149961	68602097	68628158	47363400
eyni ilə bazis ilinə nisbətən, faizlə	100,0	95,8	94,0	93,3	93,2	64,4
2.Müqayisəli qiymətlərlə istehsala sərf olunmuş material məsrəflərinin həcmi, manatla	65631247	63475048	61467201	61460579	61475146	41369374
eyni ilə bazis ilinə nisbətən, faizlə	100,0	96,7	93,7	93,6	93,8	63,0
3.Materialverimi (sətir1:sətir2) manatla	1,1208	1,1098	1,1249	1,1162	1,1164	1,1449
eyni ilə bazis ilinə nisbətən, faizlə	100,0	99,1	100,4	99,6	99,7	102,2
4.Materialtutumu (sətir2:sətir1), manatla	0,892	0,901	0,889	0,895	0,896	0,873
eyni ilə bazis ilinə nisbətən, faizlə	100,0	101,0	99,7	100,3	100,4	99,9

Mənbə: Aparılmış araşdırmalardan əldə olunmuş məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

3 nömrəli cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil işi apardığımız ASC-nin müəssisələrində məhsulun ümumi həcmi dəyər ifadəsində 2015-ci ilə

nisbətən 2020-ci ildə 26199541 manat (47363400-73562941) və ya 35,6% (26199541:73562941x100) azalmışdır. Bunu aşağıda şəkil 20-dəki diaqramdan aydın şəkildə görmək olar. Həmin dövrdə məhsul istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin ümumi məbləğində azalma 24261873 manat (41369374-65631247) və ya 36,9% (24261873:65631247x100) təşkil etmişdir.

Şəkil 20: Müqayisəli qiymətlərlə sənaye məhsulunun həcmnin illər üzrə dəyişməsi (2015-2020), manatla

Mənbə: 3 nömrəli cədvəlin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bu işə, öz növbəsində, sənaye müəssisələrində material resurslarından istifadə səviyyəsini xarakterizə edən materialverimi və materialtutumu göstəricilərinə də bilavasitə təsir göstərmişdir. 3 nömrəli cədvəldən görüldüyü kimi, bu tendensiya təhlil işi aparılan bütün illər üzrə davam etmişdir.

3.3. Material ehtiyatlarından istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi yolları

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin bağlanmış müqavilələrə və kontraktlara uyğun surətdə material resursları ilə təmin olunması səviyyəsinin kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif metodikalar təklif olunur. Bir qrup iqtisadçı-alimlər (Палий В.Ф. и Суздальцева Л.П., 1989: с.186) bu blok üzrə təhlil işini aparmaq üçün ahəngdarlıq əmsalının hesablanmasını, ikinci qrup tədqiqatçılar (Бужинский А.И. и Шеремет А.Д., 1988: с.123) qeyri-müntəzəmlilik əmsalının müəyyən edilməsini, digər qrup (Бороненкова С.А., 2001: с.254) isə söylənilən hər iki fikri inkar edərək başqa kriteriya irəli sürür. Bu zaman ahəngdarlıq əmsalını hesablamaq üçün məlum riyazi formuladan, qeyri-müntəzəmlilik əmsalını hesablayıb qiymətləndirmək üçün isə orta kvadratik kənarlaşma göstəricisindən istifadə olunması məqsədəuyğun sayılır. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri bağlanmış kontraktların və müqavilələrin şərtlərinə uyğun şəkildə material resursları ilə təmin olunur. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, ahəngdarlıq və qeyri-müntəzəmlilik əmsallarının hesablanılmasını nəzərdə tutan metodikalara idarəetmə təhlili çərçivəsində yeni aspektlərin əlavə olunması zərurəti yaranır.

Zənnimizcə, burada söhbət idarəetmə təhlilinin obyektini kimi müəssisəyə material resurslarının bağlanmış kontraktların və müqavilələrin şərtlərinə uyğun şəkildə göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən gedə bilər. Çünki müqavilə öhdəliklərinin imicinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin bağlanmış müqavilələrə və kontraktlara uyğun şəkildə material resursları ilə təmin olunması səviyyəsinin öyrənilməsi kompleks iqtisadi təhlilin vəzifələr blokuna tam uyğun gəlir (Бороненкова С.А. и Мельник М.В., 2016: с.238).

İqtisadçı alimlər tərəfindən elmi-tədqiqat işlərində “material resurslarına edilən müsbət qənaətin məbləğini hesablamaq üçün hesabat ilinin və bazis dövrünün

məlumatlarını müqayisə etmək lazımdır” kimi kifayət qədər sadə bir fikir təklif olunur (Барнгольц С.Б. и Мельник М.В., 2003: с.150).

Zənnimizcə, bu ideya real vəziyyəti olduğu kimi əks etdirmir və yuxarıda qeyd olunan fikrin doğruluğunu sübut etmək üçün xammal və materiallardan istifadə əmsalına diqqət yetirmək kifayətdir. Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda xammal və materiallardan istifadə əmsalını hesablamaq üçün $\Theta_{i.m} = \frac{M_f}{M_{f_n}}$ formulası təklif edilir və onun praktikada yüksək effekt verdiyi xüsusi qeyd olunur. Bu formulada $\Theta_{i.m}$ -xammal və materiallardan istifadə əmsalını, M_f -faktiki material məsrəflərini, M_{f_n} –isə faktiki istehsal edilmiş məhsullara düşən norma üzrə material sərfini göstərir.

Beləliklə, yuxarıda sözügedən riyazi formulanın surət və məxrəcinin müqayisəsi material resurslarına edilən mütləq qənaətin məbləğini hesablamağa imkan verir (İsmayılov N.M, 2012: s. 38).

Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, konkret məhsul növləri üzrə mütləq qənaəti hesablamağa imkan verir. Deyə bilərik ki, bu düsturdan hər zaman istifadə etmək məqsədə müvafiq deyil. Elə bu səbəbdən $\Theta_{i.m} = \frac{M_f}{M_{f_n}}$ formulasını $\Theta_{i.m} = \frac{\sum(Q_f \times M_f)}{\sum(Q_f \times M_n)}$ şəklinə salmaq həm təkmilləşdirmə, həm də mütləq qənaətin həcmi hesablamaya baxımından daha məqsəduyğundur.

Riyazi cəhətdən modifikasiya olunmuş bu formulada Q_f -istehsal edilmiş məhsulların faktiki miqdarını, M_f -məhsul vahidinə düşən faktiki material sərfini, M_n -isə məhsul vahidinə norma üzrə material məsrəfini göstərir. Bu formulanın surət və məxrəcinin müqayisəsi material resurslarına edilən qənaətin məbləğini daha dolğun və düzgün müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır.

Lakin mütləq ifadədə hesablanılan qənaətin məbləği real vəziyyəti olduğu kimi əks etdirə bilmədiyindən material resurslarına edilən nisbi qənaətin hesablanması və qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nisbi qənaətin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikasını iqtisadçı-alimlər tərəfindən kifayət qədər işlənib hazırlanmış, bu zaman hesablamağa məhsulun (iş və xidmətlərin) fiziki həcmi artım tempi göstəricisinin

daxil edilməsi təklif olunmuş və bazis dövründəki material resurslarının orta dəyərini yuxarıda adı çəkilən göstəriciyə görə təshih edilməsinin zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır, lakin “məhsulun həcmi” göstəricisinin istehsalın bütün parametrlərini özündə əks etdirməməsi və mənfəət kateqoriyasının əsas qiymətləndirici meyarə çevrilməsi şəraitində material resurslarına edilən nisbi qənaətin yuxarıda göstərilən qayda üzrə hesablanması metodikası, zənnimizcə, özündə bir sıra nöqsanları qüsurları birləşdirir. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində nisbi qənaəti yeni aspektdə müəyyən edərək hesablamaya “Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin (əlavə dəyər vergisi və aksizlər daxil edilmədən) artım tempi” göstəricisinin daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılmaqla apardığımız elmi-tədqiqat işində sistemlilik və komplekslilik prinsipinin gözlənildiyini bir daha sübut edər (Скамай Л.Г. и Трубочкина М.И., 2014: с. 115). Onda qeyd olunan istiqamət üzrə təhlil işi apararkən tərtib edilən analitik cədvəl aşağıdakı şəkli alar (cədvəl 4).

Cədvəl 4: ASC üzrə material resurslarına edilən nisbi qənaətin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Göstəricilər	2019	2020	Kənarlaşma (+;-)	Artım tempi, %
1. Məhsul (xidmət və işlərin) satışından yaranan gəlirlərin (aksizlər və əlavə dəyər vergisi daxil edilmədən) məbləği, manatla	81392329	56362579	-25029750	69,2
2. İstehsal prosesində sərf edilmiş material resurslarının dəyəri, manatla	61475146	41369374	-20105772	67,3

Mənbə: Aparılmış araşdırmalardan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

4 Nöli analitik cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi ASC üzrə material resurslarına edilən nisbi qənaətin məbləği 1171427 manat ($41369374 - 61475146 \times 0,692$) təşkil etmişdir.

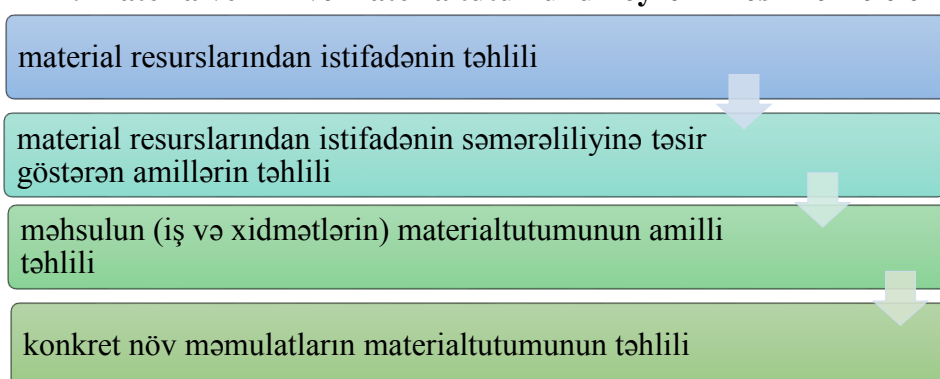
Belə bir şəraitdə məhsulun material tutumunun daha da azaldılması, mövcud idarəetmə strukturunun yenidən qurulması, az məsrəftutumlu sahələrin inkişafına üstünlük verilməsi və progressiv texnologiyaya keçid materiallara, enerjiyə, yanacağa və digər məsrəflərə qənaəti təmin etməklə yanaşı bazarın tələbinə uyğun

əlavə məhsul istehsalına əlverişli şərait yarada bilər. Elə bu səbəbdən, müasir dövrdə material resurslarına qənaət probleminə texnoloji, konstruktiv və təşkilati-iqtisadi aspektlərdən yanaşılması daha məqsədəuyğun addım hesab olunardı. Material resurslarından istifadənin səmərəliliyindən danışdıqda materialverimi və materialtutumu kimi iqtisadi parametrləri diqqətdən kənar saxlamaq heç bir halda mümkün deyil.

Yuxarıda sözügedən iqtisadi parametrlər hesablama göstəriciləri sayıldığından və onların səviyyəsinin dəyişməsi kompleks və spesifik amillərdən bilavasitə asılı olduğundan təhlil prosesinə çoxlu sayda indikatorların daxil edilməsi problemin dərinədən öyrənilməsinə tələb edir.

Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində material ehtiyatlarından istifadənin effektivliyi, onun spesifik parametrləri olan materialverimi və materialtutumu aşağıdakı blokları özündə birləşdirən dörd mərhələdə öyrənilir və qiymətləndirilir (şəkil 21):

Şəkil 21: Materialverimi və materialtutumunun öyrənilməsi mərhələləri

Mənbə: <https://pandia.ru/text/78/506/83412-23.php> (23.03.2022)

Çünki müasir dövrdə kompleks iqtisadi təhlilin yuxarıda sadalanan etaplara üzrə vəzifələr blokunun yerinə yetirilməsi öz konkret ifadəsini material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini bütövlükdə qiymətləndirməyə imkan verən “məhsulun materialtutumunun təhlili və onun aşağı salınması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi” blokunda tapır. Bundan başqa, ayrı-ayrı məhsul növlərinin materialtutumu fərqli olduğuna görə konkret məmulat növləri üzrə hissəvi materialtutumunun dəyişməsi də ümumi materialtutumunun səviyyəsinə və əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) həcminə təsir göstərir (Болюх М.А. и другие, 2013: с. 436).

Ona görə də, “Material resurslarından istifadənin kompleks təhlili metodikası”nı işləyib hazırlayarkən material məsrəflərinin strukturunun və konkret məhsul növləri üzrə hissəvi materialtutumunun öyrənilməsi problemin həllinin əsas xəttini təşkil edir. Çünki müasir dövrdə əmtəəlik məhsulun strukturu malalanların sifarişlərinə əsasən formalaşdığından quruluş dəyişiklikləri hesabına materialtutumunun azaldılmasında təsərrüfat subyektlərinin imkanları çox məhdud olur. Bunun əksinə olaraq, həm hissəvi materialtutumu, həm də udel materialtutumu bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin əmək adamları tərəfindən idarə olunan göstərici hesab edilir.

Məlumdur ki, hissəvi materialtutumunun səviyyəsi udel materialtutumundan, məmulat vahidinə çəkilən materialların dəyərini və vahid məmulatın buraxılış qiymətinin biznes-plana nisbətən dəyişməsindən asılı olaraq artıb-azala bilər. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, bazarda formalaşan buraxılış qiymətləri hesabına hissəvi materialtutumunun azaldılması təsərrüfat subyektlərinin səmərəli idarəetmə fəaliyyətinin nəticəsi kimi xarakterizə etmək nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün addım sayılmır. Bundan başqa, material məsrəflərinin strukturunun təhlili prosesində ümumi, inteqral, xüsusi, spesifik, fərdi və s. göstəricilərdən də istifadə edilə bilər. Zənnimizcə, yuxarıda sadalanan iqtisadi parametrlər üfüqi, şaquli, trend, müqayisəli və amilli təhlilin tələblərinə uyğun olmaqla material ehtiyatlarından istifadənin effektivliyini ümumilikdə qiymətləndirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, material resurslarından istifadənin kompleks təhlili metodikasının işləyib hazırlanması prosesinin növbəti mərhələsi struktur dəyişikliklərinin ayrı-ayrı məlumatların materialtutumuna təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi sayılır.

Təsərrüfat subyektinin materialları əsasında əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) dinamikası təhlil edilərkən aydın oldu ki, bu göstəricinin səviyyəsinin dəyişməsinə mütləq ifadədə material məsrəflərinin ümumi məbləğinin dəyişməsi və məhsulun maya dəyərinə birbaşa daxil olunan material məsrəflərindən istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsi kimi iki amil təsir göstərir.

Şəkil 22-də göstərilən amillər də bu qəbildəndir.

Şəkil 22: Konkret növ məmulatların materialtutumunun dəyişməsinə təsir göstərən amillər

1) Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalatətbiqi ilə əlaqədar olan amillər;

2) Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilən material-texniki resursların qiymətinin dəyişməsi;

3) Məhsulun quruluşunun dəyişməsi

Mənbə: <https://pandia.ru/text/78/506/83412-24.php> (15.12.2021)

Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərində müstəqim material məsrəfləri böyük xüsusi çəki təşkil edir.

Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, məhsulun həcmi, strukturu və keyfiyyət parametrləri əsasında təyin edilən müstəqim material məsrəflərinin idarə edilməsi müstəqim olmayan material xərcləri ilə müqayisədə materialtutumunun azaldılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Ümumi materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsinə müstəqim material məsrəflərinin təsiri öz ifadəsini ikinci dərəcəli amillər (məhsul buraxılışının strukturunun dəyişməsi; ayrı-ayrı məmulat növləri üzrə udel materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsi; material resurslarının qiymətinin dəyişməsi; hazır məhsulun buraxılış qiymətinin dəyişməsi) vasitəsilə biruzə verir. Bu zaman xərc ünsürlərinin tərkibində material məsrəflərinin strukturunun təhlili metodikası cədvəl 5-dəki vəziyyəti alır.

Bu cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təsərrüfat subyekti üzrə xammal və əsas materiallara 3101941 manat məbləğində (6883692-3781751) qənaət edilmişdir.

Lakin bununla yanaşı, qaytarılmış tullantıların həcmi 155097 manat (344184-189087) məbləğində azalmışdır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, istehsaldan kənar xərclərin miqdarı xeyli çoxalmışdır. Qeyd etdiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə məmulatın tam maya dəyərində müstəqim material məsrəflərinin xüsusi çəkisi 70,1 faiz planlaşdırıldığı halda faktiki 59,6 faiz olmuşdur. Məlumdur ki, iqtisadi çətinliklər istehsalın

səviyyəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi, ölkədaxili və xarici kompaniyalar arasında təşəkkül tapmış iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi material tədarükü sahəsində xeyli maneələr törədir.

Məhz bu səbəbdən də fəaliyyət göstərən müəssisələrdə material resurslarının komplektləşdirilməsi, resepturaların təmin edilməsi mümkün olmadıqda bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi lazım gəlir. Bəzən də malalanların və sifarişçilərin tələbi ilə bir material növünün başqası ilə əvəz edilməsi zərurəti yaranır.

Cədvəl 5: Xərc ünsürlərinin tərkibində material məsrəflərinin strukturunun təhlili

Göstəricilər	Plan-biznes	Faktiki	Biznes-plandan kənarlaşma(+;-)	
			Mütləq ifadədə	Faizlə
A	1	2	3	4
1. Məhsulun maya dəyərində birbaşa daxil edilən material xərcləri	7951044	4787027	-3164017	-40,0
o cümlədən	6883692	3781751	-3101941	-45,0
a) xammal və əsas materiallar	344184	189087	-155097	45,0
b) qaytarılmış tullantılar (çıxılır)	458866	420933	-37933	-8,2
c) satın alınmış yarımfabrikatlar və məmulatlar	418933	332536	-86397	-21,9
ç) texnoloji məqsədlər üçün enerji və yanacaq				
2. SMMD	13912161	9976842	-3935319	-28,3
3. Material məsrəflərinin cəmi	9746868	5939608	-3807260	-39,0
4. Satılmış məhsulun maya dəyərində müstəqim material məsrəflərinin xüsusi çəkisi(sətir3:sətir2), faizlə	70,1	59,6	-10,5	-14,9

Mənbə: <http://www.muhasib.az/Muhasibat/mesref/mesref2.php> (23.03.2022)

Bundan başqa, iqtisadi təhlil prosesində materiallardan istifadənin digər spesifik göstəricilərindən də istifadə etməklə texnoloji prosesin hər bir mərhələsində həmin növ resursların sərfi normalarının progressivliyini müəyyən etmək olar. Bizim fikrimizcə, bu problemin həlli zamanı funksional-dəyər təhlilinin metodlarının tətbiq edilməsi material sərfi normalarının azaldılması (keyfiyyətə zərər vürmadan) ehtiytlarının müəyyən olunması və məmulatların hazırlanmasının texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üçün əvəzsiz rol oynaya bilər.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir bazar münasibətləri şəraitində material resurslarından istifadəni xarakterizə edən iqtisadi parametrlərin

səviyyəsinin yaxşılaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin digər indikatorlarına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, öz ifadəsini məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının həcmində tapır. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda, material çatışmazlığı, onların qiyməti və tədarüku ilə əlaqədar xərclərin artımı hər an gözlənilən indiki şəraitdə materialveriminin yüksəldilməsinin məhsul istehsalının həcmnin artırılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyi hesab edilməsi tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Məhz buna görə də, kompleks təhlil prosesində material resurslarından istifadənin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının həcminə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi meydana çıxır (Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş. və İsmayilov N.M., 2010: s. 510). Təcrübədən məlum olduğu kimi, ASC müəssisələrində materiallardan istifadənin məhsul buraxılışının həcminə təsiri ekstensiv (məhsul istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin ümumi məbləğinin dəyişməsi) və intensiv (materialverimi göstəricisinin səviyyəsinin dəyişməsi) istiqamətində ola bilər. Bu zaman, istehsalın həcmnin, onun strukturunun, udel materialtutumunun, maddi-texniki resursların alış qiymətinin və hazır məhsulun buraxılış qiymətinin dəyişməsinin materialveriminə təsiri iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə eməklə hesablanılır (Əliyev R.B., 2002: s. 72).

Bundan başqa, təcrübədə eyni materialverimi, təmiz materialtutumu və udel material sərfinə görə fərqlənən müxtəlif sifarişlər yerinə yetirilir. Məhz buna görə də, kompleks təhlil zamanı tədarük edilən xammalın miqdarının, həmin xammal üzrə keçici qalığın, xammal çıxarının və məmulat vahidinə material sərfinin məhsul buraxılışının həcminə təsirini hesablamaq lazım gəlir. Bütövlükdə götürdükdə, ASC-də material resurslarından istifadənin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcminə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi aşağıdakı metodika üzrə həyata keçirilir (şəkil 23).

23 №li şəklin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz ASC müəssisələrində məhsul buraxılışının həcmi ekstensiv amil (məhsul istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin məbləğinin dəyişməsi) hesabına 22446084 manat (-20105772x1116,4) azalmış, intensiv amil (materialveriminin səviyyəsinin

dəyişməsi) hesabına isə 1179027 manat (+28,5x41369374) artmışdır. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, material resurslarından istifadənin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcminə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsinin göstərilən bu metodikası nöqsanlardan xali deyildir.

Şəkil 23: Material resurslarından istifadənin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcminə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Göstəricilər	2019	2020	Kənarlaşma		Artım tempi, %
			mütləq ifadədə	nisbi ifadədə	
1	2	3	4	5	6
1. Məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışının həcmi, manatla	68628158	47363400	-21264758	-30,9	69,1
2. Məhsul (iş və xidmətlər) istehsalına sərf edilən material məsrəflərinin cəmi, manatla	61475146	41369374	-20105772	-32,7	67,3
3. Materialverimi (sətir1:sətir2), manatla	1,1164	1,1449	+28,5	+2,6	102,6

Mənbə: <https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/00841.pdf> (14.03.2022)

Material resurslarından istifadənin məhsul buraxılışı həcminə təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsinin qeyd olunan metodikasının başlıca nöqsan cəhəti kimi materialverimi göstəricisinin həddindən artıq ümumiləşdirilməsini göstərmək olar.

Doğrudur, bir sıra iqtisadi tədqiqatlar zamanı bu qayda üzrə aparılan ümumiləşdirmə özünü tamamilə doğruldu. Müasir bazar münasibətləri şəraitində material məsrəfləri, materialtutumu və əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin və asılılığın xarakterinin öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Çünki fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektilə əmtəəlik məhsulun həcmninə və onun materialtutumunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq material məsrəflərinin ümumi məbləği də arta və ya azala bilər. Ona görə də material məsrəflərinin ümumi məbləğinin riyazi ifadədə artmasını mənfi hal kimi qiymətləndirmək metodiki və metodoloji cəhətdən düzgün deyildir. Məhz bu baxımdan, material məsrəflərinin artımını təmin edən amillərin təsnifatının

verilməsi və onların təsirinin ənənəvi metodika üzrə hesablanması kompleks təhlilin məqsədinə və vəzifələrinə tam uyğun gəlir. Onda, nəzərdə tutduğumuz təsərrüfat subyektində əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun səviyyəsinin dəyişməsi hesabına material məsrəflərinin həcmində 1109951,9 manat (41369374-61475146x0,691) məbləğində azalma olacaqdır. Analoji qayda üzrə əmtəəlik məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının həcmnin 21264758 manat azalmasının material məsrəflərinin ümumi məbləğinə təsirini müəyyən etmək mümkündür (61475146x0,691-61475146). Beləliklə, iki amilin material məsrəflərinə birgə təsiri 20105772 min manat (18995820,1+1109951,9) olacaqdır ki, bu da 23 nömrəli şəklin ikinci sətirində verilən kənarlaşma ilə eynilik təşkil edir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun materialveriminin və ayrı-ayrı məmulat növlərinin materialtutumunun təhlili davam etdirilə və dərinləşdirilə bilər. Belə ki, yuxarıda geniş şərh olunan metodikadan istifadə etməklə dəyər və natural ölçü vahidlərində konkret növ məmulatların metaltutumunu, yanacaq tutumunu, enerjitutumunu və s. öyrənmək və qiymətləndirmək mümkündür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın yekunundan aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Müasir dövrdə maddi ehtiyatların qənaətlə istifadəsi və səmərəliliyin təmin edilməsi iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üçün ən aktual məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə uçotun səmərəli təşkili aparılmalı və qiymətləndirmə sistemli və kompleks şəkildə tətbiq edilməlidir. Sənaye müəssisələri istifadə etdikləri xammalın qiymətləndirilməsində effektiv metodlardan faydalanmalıdırlar.

2. Sənaye müəssisələri resurslardan istifadə edərkən bəzi göstəricilərə və ya qiymətləndirmə meyarlarına daima nəzarət etməlidirlər. Bu göstəricilərə məhsulun materialtutumlu olmasını, materialverimini, məhsulun maya dəyərində istifadə edilmiş material məsrəflərinin sahib olduğu xüsusi çəkini, materiallardan istifadənin əmsalını və material məsrəflərinin artım dinamikasını misal göstərə bilərik.

3. Bunlarla yanaşı, qeyd etməliyik ki, sənaye müəssisələrində faktiki məsrəflərin normativ məsrəflərilə müqayisə aparılan zaman bəzən normadan kənarlaşmalar baş verir. Bu halda onun başvermə səbəbləri tapılmalı və aradan qaldırılmalıdır.

Amma onu da vurğulamaq lazımdır ki, material məsrəfləri üzrə normadan kənarlaşmaları yaradan bir çox amillər vardır. Buna baxmayaraq mümkün ola biləcək amillərin (materialın bir növünün başqası ilə əvəz olunması, daxil edilmiş materialların müəyyən standartlara müvafiqliyi və s.) müəyyən edilməsi önəmlidir.

4. Azərbaycan Respublikası DSK-nın rəsmi məlumatına görə ölkənin bir çox maddi istehsal sahələrində material xərcləri istehsalat məsrəflərinin 60-70 faizə qədərini təşkil edir.

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi sənaye müəssisələrində də material, yanacaq və xammal sərfinin bir faiz azaldılması milyardlarla manat əlavə məhsul, iş və xidmətlər istehsalına bərabər tutulur. Lakin bu faktorun əhəmiyyətinə baxmayaraq, hələ də təsərrüfat subyektlərində material resurslarından lazımı səviyyədə qənaətlə və səmərəli istifadə olunmur.

Tədqiqatın nəticəsində isə təklif olaraq aşağıdakılar verilə bilər:

1. Gələcək dövrdə və cari zamanda, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə

olunması məsələsinin prioritetləşdiyi bir vaxtda “Yaşıl Enerji Zonası”nın yaradılması üzrə uyğun konsepsiya sənədinin hazırlanması regionun enerji potensialının qiymətləndirilməsi və istifadəsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu konsepsiyanın icrası zamanı işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin bərpa edilməsi üçün material ehtiyatlarının uçotu və təhlilində səmərəliliyi təmin edə biləcək yolların araşdırılması zəruridir. Başqa sözlə, müxtəlif ssenarilər tətbiq olunmaqla ərazilərin inkişaf modellərinin hazırlanması, ÜDM-ün artım tempi və əhalinin məskunlaşması ssenarilərinə uyğun enerji tələbatının proqnozlaşdırılması və müxtəlif enerji təchizatı variantlarının qiymətləndirilməsi qarşıya qoyulan vacib məsələlərdir.

2. “Yaşıl enerji zonası”nın yaradılması vəzifəsi çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə termal, külək, günəş, geotermal, biokütlə və başqa bərpa edilə bilən enerji mənbələrinin potensialının öyrənilməsi vacibdir. Bunun üçün regionların koordinatlarının müəyyən edilməsi, habelə mövcud imkanlardan istifadə etməklə günəş və külək elektrik stansiyalarının, o cümlədən kiçik çaylarda, su anbarlarında, göllərdə SES-lərin tikintisi hesabına enerji təchizatının təmin edilməsi istiqamətində tədqiqatların davam etdirilməsi faydalı olardı.

3. Aparılan ilkin müşahidələr nəticəsində sərfəli günəş radiasiyanına sahib müvafiq ərazilərin müəyyən edilməsi regionun enerji təhlükəsizliyi üzrə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin bərpa edilməsi üçün günəş radiasiyasına malik ərazilər təyin olunması və təyinatı üzrə düzgün istifadə edilməsi təklif edilir. Bu bölgələrdə material ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi qarşıya qoyulan əsas şərtidir.

4. Bir çox müəssisə və təşkilatlarda məhsul vahidinin istehsalına respublikanın öndə gedən müəssisələrinin xərclədikləri material, xammal, enerji və yanacaq normalarından xeyli çox resurs sərf edilir. Məhsul istehsalına normadan artıq xammal və material sərf edilməsi, öz növbəsində, onların dövr sürətinin zəiflənməsinə və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində qənaət rejiminə riayət olunması üzərində operativ nəzarətin gücləndirilməsi və material resurslarından istifadənin

kompleks təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması obyektiv zərurətə çevrilir.

5. Sırr deyil ki, məhsulun materialtutumunun daha da aşağı salınması, mövcud olan idarəetmə strukturunun təzədən qurulması, progressiv texnologiyaya keçid və az məsrəftutumlu bölmələrin inkişafının üstün tutulması enerjiyə, yanacağa, materiallara və başqa məsrəflərə qənaəti təmin etməklə bərabər bazarın tələbinə uyğun əlavə məhsul istehsalına münbit şərait formalaşdırıla bilər. Məhz buna görə də, müasir dövrdə material resurslarına qənaət probleminə konstruktiv, texnoloji və təşkilati-iqtisadi tərəflərdən baxılması daha məqsədmüvafiq addım hesab olunardı.

6. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də dövlət-özəl sektor münasibətlərinin qurulmasıdır. İqtisadi artım qabaqcıl və effektiv özəl təşəbbüslərə əsaslanmalı, dövlət-özəl tərəfdaşlığı gücləndirilməlidir. Dövlət vəsaitlərinə qənaət və investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müxtəlif sahələrdə dövlət-özəl tərəfdaşlığından istifadə edilməli, xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiqi həyata keçirilməlidir. Vacib istiqamətlərdən biri də ictimai resursların optimal şəbəkəsinin yaradılmasıdır.

7. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlığın təşkil olunması, idarəsi və inkişafı üçün günümüzün tələblərinə cavab verən, öndəgedən beynəlxalq təcrübəni əks etdirən hüquqi, təşkilati-iqtisadi, texniki, ekoloji və digər kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində sistemli yanaşmanın tətbiqi məqsədəuyğun olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı-2004 “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” 2018-ci il 4 may tarixli 1140-VQD nömrəli qanunu ilə birlikdə.
2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 30.01.2017 tarixli Q-01 Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”.
3. 2 №-li “Ehtiyatlar” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı.
4. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017), “Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)”. Dərslik. Bakı, 424 s.
5. Abbasov Q.Ə. (1998), “Material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin uçotu”, Bakı.
6. Abbasov Q.Ə. (2017) “Mühasibat uçotu”, Bakı, 527 səh.
7. Abbasov Q.Ə. (2019), “Mühasibat uçotu”, Bakı, 320 səh.
8. Abbasov Q.Ə. (2009), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, 381 səh.
9. Abbasov Q.Ə. (2015), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, 485 səh.
10. Əliyev R.B. (2002), “İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi”, Bakı, 441 səh.
11. Hacıyev Q. (2012), “Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili”, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 128 səh.
12. İsmayılov N.M., “Marjinal təhlil əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması”, ADİU, “Maliyyə və uçot” jurnalı, 2012, № 5, S. 36-44.
13. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. (2010), “İqtisadi təhlil”, Bakı, 810 səh.
14. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. (2003), “İqtisadi təhlil” dərslik, Bakı.
15. Rzayev Q.R. (2008), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, 482 səh.
16. Sadıqov Ə.A. (2002), “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı, “Nasir”

nəşriyyatı, 575 səh.

17. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), “Mühasibat uçotu”. Dərslik. Bakı, 566 səh.

18. Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Abbasov Q.Ə., Sadıqov Ə.A., Quliyev V.M. (2003), “Mühasibat (malıyyə) uçotu”, Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 575 s.

19. Səbzəliyev S.M. (2018), “Malıyyə hesabati”, Bakı, 312 səh.

20. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y.M. (2013), “Mühasibat (malıyyə) uçotu”, Bakı, 380 səh.

Rus dilində

1. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. (2004), “Теория экономического анализа”, учебник, Москва: Финансы и статистика, 534 с.

2. Баканов М.И., Шеремет А.Д. (2001), “Теория экономического анализа”, учебник, Москва: Финансы и статистика, 416 с.

3. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. (2003), “Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта”: Учеб.пособие., М.:Финансы и статистика, 240 с.

4. Безруких П.С. (2015) “Бухгалтерский учет”, М., 718с.

5. Белобжецкий И.А., Белобородова В.А., Дьячков М.Ф. и др. (1985), “Анализ хозяйственной деятельности”: М.: Финансы и статистика, 352с.

6. Болух М.А., Бурчевская В.С., Горбатов Н.И. и др, (2013). “Экономический анализ”: Учеб пособие., 556 с.

7. Бороненкова С.А., Мельник М.В. (2016), “Комплексный экономический анализ в управлении предприятием”, Учеб. Пособие.,М. ФОРУМ: ИНФРА-М, 352 с.

8. Бороненкова С.А. (2001), “Управленческий анализ”, Учеб. пособие., М.: Финансы и статистика, 384 с.

9. Бужинский А.И., Шеремет А.Д. (1988), “Методика экономического анализа деятельности промышленного предприятия (объединения)”, М.: Финансы и статистика, 295 с.

10. Дмитриева И. М. (2019), “Бухгалтерский учет и анализ, учебник для академического бакалавриата”, Москва: Издательство Юрайт, 358 с.
11. Маркин Ю.П. (1992), “Анализ внутрихозяйственных резервов”. М.: Финансы и статистика, 80 с.
12. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуелл Д. (2004), “Принципы бухгалтерского учета” М., 496 с.
13. Палий В.Ф. (2003), “Современный бухгалтерский учет”, М., “Бухгалтерский учет”.
14. Палий В.Ф., Суздальцева Л.П. (1989), “Технико-экономический анализ производственно-хозяйственной деятельности машиностроительных предприятий”, М. Машиностроение, 271 с.
15. Скамай Л.Г., Трубочкина М.И. (2014). “Экономический анализ деятельности предприятия”: Учебник, М.: НИЦ ИНФРА-М, 378 с.
16. Соколов Я.В. (2009), “Бухгалтерская (финансовая) отчетность”, Учеб. Пособие., М.: Магистр, 479 с.
17. Фельдман И.А. (2019), “Бухгалтерский учет, учебник для вузов”, Москва: Издательство Юрайт, 287с.
18. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. (2011). “Методика финансового анализа”, М.: ИНФРА-М, 176с.

İnternet resursları

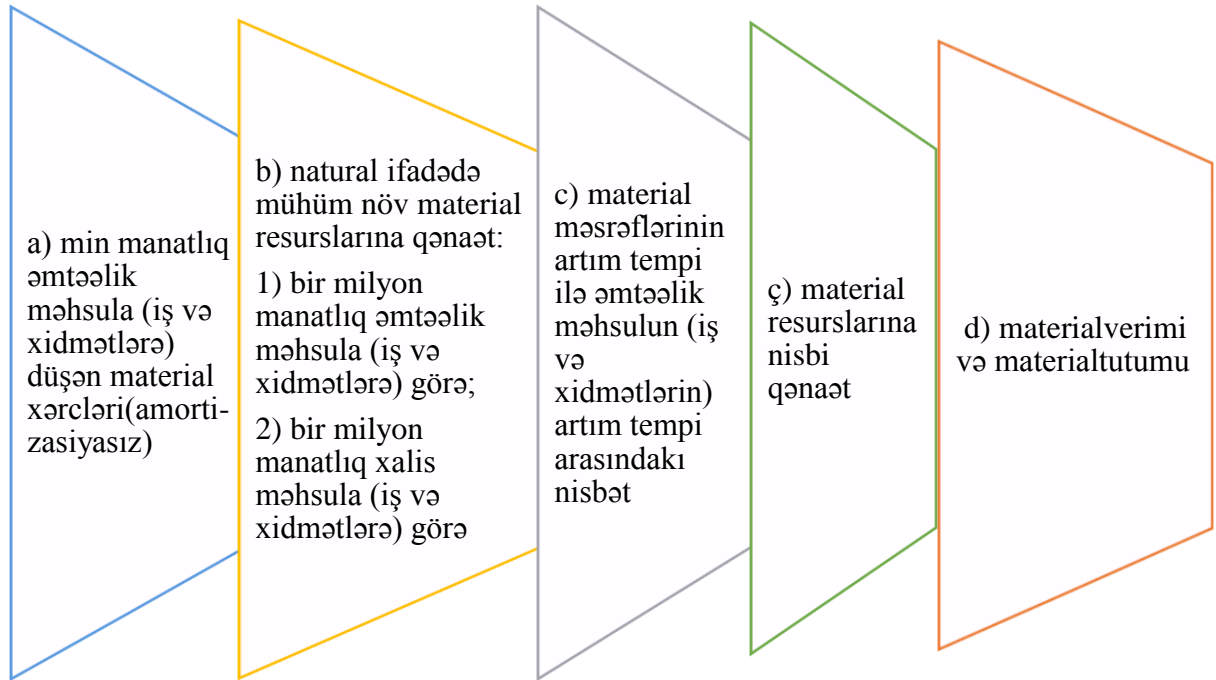
1. <https://genderi.org/marjinal-tehlil-esasnda-biznesde-idareetme-qerarlarinn-esasland.html> (21.01.2022)
2. <http://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=301> (14.02.2022)
3. <http://www.e-qanun.az/framework/34909> (20.012022)
4. https://drive.google.com/file/d/1QZ oef4Qf2OrVEGX-BCU1-ekHXqpCKE_I/view (11.11.2021)
5. https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/Zngilanin-1-ci-2-ci-3-cu-Agali-kndlrind-ilkin-olaraq-200-frdi-ev-tikilck-640370 (06.12.2021)
6. <https://pandia.ru/text/78/506/83412-20.php> (26.01.2022)

7. <https://e-qanun.az/framework/43935>(21.01.2022)
8. <http://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/> (15.03.2022)
9. <https://mail.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/agilli-kend-tekce-muasir-aqrar-sektor-mekani-deyil-219357> (25.01.2022)
10. <https://525.az/news/167141-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-video> (24.02.2022)
11. <https://genderi.org/movzu1-mehsul-istehsal-ve-satsnn-tehlili.html?page=11> (27.12.2021)
12. <https://axar.az/news/gundem/571998.html> (22.03.2022)

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Şəkil 14: Material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstəricilər

Mənbə: <http://genderi.org/movzu1-mehsul-istehsal-ve-satsnn-tehlili.html?page=13>

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Faktiki maya dəyərinə daxil olan xərclər.....	15
Şəkil 2: Uçot qiymətləri.....	16
Şəkil 3: Material ehtiyatlarının maya dəyərinin hesablanması metodları.....	19
Şəkil 4: Material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən hissəvi göstəricilər sisteminə daxil olan parametrlər.....	25
Şəkil 5: Materialların faktiki maya dəyəri.....	37
Şəkil 6: Mal-material ehtiyatları.....	38
Şəkil 7: 201 Nəli hesabın subhesabları.....	39
Şəkil 8: Materialların daxil olma yolları.....	39
Şəkil 9: Aksiz vergisinin hesablanması.....	40
Şəkil 10: ƏDV-nin hesablanması.....	40
Şəkil 11: ƏDV üzrə digər mühasibat yazılışları.....	41
Şəkil 12: Təsisçilər tərəfindən daxil olan materialların uçotu.....	41
Şəkil 13: Hesablanmış xərclər üzrə mühasibat yazılışı.....	42
Şəkil 14: Material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən əsas göstəricilər.....	78
Şəkil 15: Materialtutumu göstəricisi.....	51
Şəkil 16: Materialtutumuna təsir göstərən amillər.....	53
Şəkil 17: Əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumuna təsir göstərən amillərin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası.....	53
Şəkil 18: ASC üzrə material resurslarından istifadənin effektivliyini xarakterizə edən materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin dinamikasının təhlili.....	57
Şəkil 19: Nəzərdə tutulan TS-nin maddi resurslardan istifadənin faydalılığını ifadə edən materialverimi və materialtutumu indikatorlarının dinamikasının təhlili.....	58
Şəkil 20: Müqayisəli qiymətlərlə sənaye məhsulunun həcmnin illər üzrə dəyişməsi (2015-2020), min manatla.....	60
Şəkil 21: Materialverimi və materialtutumunun öyrənilməsi mərhələləri.....	64
Şəkil 22: Konkret növ məmulatların materialtutumunun dəyişməsinə təsir göstərən amillər.....	66
Şəkil 23: Material resurslarından istifadənin məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı həcmində təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası.....	69

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İstehsal prosesində iştirak roluna görə materialların növləri.....	33
Cədvəl 2: Təsərrüfat subyekti üzrə məhsulun (iş və xidmətlərin) materialtutumunun təhlili.....	55
Cədvəl 3: ASC üzrə materialtutumu və materialverimi göstəricilərinin dinamikasının təhlili.....	59
Cədvəl 4: ASC üzrə material resurslarına edilən nisbi qənaətin hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası.....	63
Cədvəl 5: Xərc ünsürlərinin tərkibində material məsrəflərinin strukturunun təhlili.....	67